

DE WAARDERING VOOR KERKEN EN KAPELLEN VAN JOSEPH CUYPERS IN KRANTEN, TIJDSCHRIFTEN, BOEKEN EN MONUMENTENBESCHRIJVINGEN

Aanwijzingen voor het lezen (op te nemen in de inleiding van de uitgave)

- Om onnodige herhalingen te voorkomen wordt het begrip 'kerken en kapellen' ingekort tot 'kerken'.
- De meeste kerken van Joseph Cuypers zijn ontworpen met zijn drie vennoten. Dit betreffen zijn vader P.J.H. Cuypers, Jan Stuyt en zijn zoon P.J.J.M. Cuypers, kortweg Pierre jr. Bij een correcte vermelding over de ontwerpen zou in dit onderzoek daarom vaak worden vermeld 'Joseph Cuypers en zijn vennoten'. Voor de leesbaarheid is dit ingekort tot 'Joseph Cuypers'. Uit het oeuvre-overzicht blijkt welk aandeel zijn vennoten daarbij hebben gehad en ook welke kerken alleen van de hand van Joseph Cuypers zijn.
- Kerken worden kort met de naam van de patroonheilige voor het woord kerk aangeduid, of met de plaatselijk gehanteerde naam, en de plaatsnaam tijdens de bouw. Uitzondering is dat met de Nieuwe Bavo de Bavokathedraal van Haarlem wordt bedoeld. Bij kerken toegewijd aan Maria wordt Onze Lieve Vrouw aangegeven met OLV en staat het woord kerk voorop.
- Verwijzingen naar kranten zijn opgenomen zonder auteursnaam als die niet in de krant is vermeld.

1. Inleiding op het hoofdstuk

Joseph Cuypers heeft een omvangrijk oeuvre aan kerken en kapellen nagelaten waarvan het overgrote deel nog bestaat. In dit onderzoek naar de waardering voor het werk van Joseph Cuypers wordt nagegaan:

- hoe de recensies tijdens de bouw, na de ingebruikname en bij jubilea waren in kranten
- wat tijdgenoten van die kerken vonden in tijdschriftartikelen
- welke waardering die kerken kregen in boeken over onder meer kerkelijke bouwkunst
- op welke wijze de kerken de laatste vijftig jaar werden gewaardeerd bij Rijk en gemeenten in monumentenbeschrijvingen

Door deze aanpak ontstaat een chronologisch beeld van de waardering door gedurende en na zijn leven. Recensies werden immers vaak tijdens de bouw of vrij snel erna geschreven en tijdschriftartikelen verschenen in de jaren na de bouw. Boeken verschenen zowel tijdens zijn leven als in de periode daarna en monumentenbeschrijvingen van zijn kerken kwamen voornamelijk sinds 1980 tot stand in het kader van uiteenlopende beschermingsrondes.

De basis voor dit hoofdstuk is het oeuvre-overzicht van deze kerken, opgenomen in bijlage 1, waarbij de kolommen de volgende betekenis hebben:

1. chronologisch nummer
2. datering eerste projectdocument CUBA
3. datering laatste projectdocument
4. gemeente tijdens de bouw
5. door Joseph Cuypers ontworpen kerken, eventueel inclusief aanbouwen of decoreren
6. gerestaureerde bestaande kerken
7. uitsluitend aanbouwen of verbouwen, al dan niet met decoreren
8. uitsluitend decoreren
9. beschrijving aandeel Joseph Cuypers
10. nummer van het dossier van het project in CUBA
11. betrokken vennoten: P.J.H. Cuypers (PS), Jan Stuyt (JS) en Pierre Cuypers jr. (PJ)
12. status, monumentnummer als de dat een Rijkmonument is en jaar van plaatsing op de rijks- of gemeentelijke monumentenlijst
13. voor de waardering relevante passages uit de beschrijvingen

Uitgangspunt van het onderzoek is: "Wie, wat, hoe, waarom". Dus wie schreef de recensie, wat werd er geschreven, hoe werd het geschreven en waarom? Dit uitgangspunt is van toepassing voor de onderzoeken naar recensies, artikelen en boeken. Bij monumentenbeschrijvingen is dat meer algemeen in te vullen, omdat die, afhankelijk van de periode, door één instantie en met één doel werden opgesteld. Om eventuele verschuivingen door de tijd waar te nemen zijn de resultaten zoveel mogelijk chronologisch geordend.

Onderstaand worden de vier deelonderzoeken van dit hoofdstuk toegelicht en vervolgens uitgewerkt.

1.1. Recensies in kranten

Over veel kerken zijn recensies terug te vinden, zoals in de lokale berichtgeving bij de ingebruikname of de inwijding en in landelijke kranten. Gezien de verzuiling in de periode tot 1960, hebben zowel lokale als landelijke kranten waarin die besprekingen te vinden zijn vaak een rooms-katholieke achtergrond. Van veel recensies is de auteur niet bekend, maar in elk geval wel de religieuze achtergrond van waaruit het betoog is opgesteld.

1.2. Artikelen in tijdschriften

Een meer algemeen beeld is te vinden in vaktijdschriften, zoals *Architectura*, *Bouwkundig Weekblad*, *Gildeboek* (van het Bernulphusgilde) en *R.K. Bouwblad*. Die artikelen werden vaak door recensenten en andere architecten geschreven.

1.3. Boeken

De kerken van Joseph Cuypers worden in alle geraadpleegde literatuur over kerkelijke bouwkunst in Nederland aangehaald. Daarbij is sprake geweest van onderlinge beïnvloeding van de auteurs en van tijdsafhankelijkheid. Na aanvankelijk positieve geluiden over zijn werk tijdens zijn leven, verdwijnt de aandacht in de jaren 1950-1970. Sinds het verschijnen van het boek van H.P.R. Rosenberg, *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland* in 1972 is die belangstelling weer toegenomen.

1.4. Monumentenbeschrijvingen

Door raadpleging van de website Reliwiki was het vrij eenvoudig na te gaan welke kerken de status van rijks- of gemeentelijk monument hebben. Het overgrote deel van de beschrijvingen van deze monumenten is opgesteld in opdracht van het Rijk en ook digitaal beschikbaar. Voor gemeentelijke monumenten moest elke beschrijving afzonderlijk worden opgevraagd. Daarmee kon worden vastgesteld dat de status in Reliwiki in vrijwel alle gevallen betrouwbaar was. Slechts bij enkele kerken was niet bekend dat die inmiddels ook gemeentelijk monument waren. Bij dit onderzoek geeft niet alleen de tekst een indicatie van de waardering. Uit het jaar van de beschrijving kan de ontwikkeling van de waardering door de tijd worden afgeleid. Ook geeft Reliwiki antwoord op de vraag hoeveel kerken van Joseph Cuypers beschermd of gesloopt zijn, eveneens een indicatie voor de waardering.

2. De waardering in kranten

2.1. Nadere beschouwing van de aangetroffen kranten

Hoewel Delpher niet pretendeert alle Nederlandse kranten uit de periode 1885-2005 compleet digitaal beschikbaar te hebben, heeft raadpleging met de zoektermen ("Joseph Cuypers" AND kerk) en ("Jos Cuypers" AND kerk) een breed en voor dit onderzoek voldoende resultaat opgeleverd in regionale en landelijke kranten. Voor de periode van het werkzame leven van Joseph Cuypers van 1885-1950 werden in totaal 1258 artikelen getoond en na zijn dood 47 stuks. Het doornemen ervan heeft geleid tot 142 artikelen met aspecten van waardering. Dit is overigens maar een klein deel van de artikelen die Delpher weergeeft met alleen de zoektermen "Joseph Cuypers" of "Jos Cuypers". Dan worden 3505 stuks zichtbaar. Veel kranten vermelden alleen dat

men het voornemen heeft een kerk te bouwen, dat die bijvoorbeeld is opgedragen aan de architect, dat die is aanbesteed of ingewijd. Blijkbaar was in veel gevallen die feitelijke informatie voldoende en vond men het niet nodig op het ontwerp in te gaan.

Bij de toepassing van : “Wie, wat, hoe, waarom” is het van belang welke kranten in de afgelopen 150 jaar aandacht hebben besteed aan Joseph Cuypers en wie de auteurs waren. Die laatste vraag is niet te beantwoorden omdat bij vrijwel alle artikelen de schrijver niet wordt genoemd. Wel wordt duidelijk wat de signatuur was van die kranten. Een overzicht van de kranten waarin artikelen zijn aangetroffen met elementen van waardering voor de kerken van Joseph Cuypers is opgenomen in www.joseph-cuypers.nl/hoofdstuk4. Alle daarin genoemde kerken zijn terug te vinden in bijlage 1.

De meeste artikelen zijn afkomstig van de dagbladen *De Tijd* en *De Maasbode*, beide katholiek, waarbij *De Maasbode* tijdens het Interbellum het grootste bestand aan abonnees had, veel meer dan *De Tijd*. Andere landelijke kranten die uit de selectie kwamen, waren het *Algemeen Handelsblad* en *De Telegraaf*. De eerste had een liberale signatuur en de tweede was in de periode tot de Tweede Wereldoorlog meer algemeen.

Bij regionale kranten gaf het verspreidingsgebied aanwijzingen voor de signatuur. Was de bevolking overwegend katholiek, dan gingen de artikelen ook vaak uit van bekendheid met katholieke termen. De uitdrukking ‘Z.D.H. Mgr. J.D. Aengenent’ voor ‘Zijne Doorluchtige Hoogwaardigheid’ werd in deze kranten bij de lezer als bekend verondersteld in artikelen over een kerkwijding.

Het gaat in de onderzoeksperiode om steeds dezelfde kranten. *De Tijd* en *De Maasbode* bestonden van respectievelijk 1845 en 1868 tot 1974 en het *Algemeen Handelsblad* van 1828 tot heden, al is die sinds 1970 gefuseerd met de *Nieuwe Rotterdamse Courant* tot *NRC Handelsblad*. *De Telegraaf* verschijnt sinds 1893 met een korte onderbreking na de Tweede Wereldoorlog. Bij de regionale kranten wisselde de benaming door allerlei fusies. Zo werd de *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant* in 1941 *Noordbrabantsche Courant*, in 1944 de *Nieuwe Brabantse Courant* en verschijnt nu als *Brabants Dagblad*. In Limburg deed zich een zelfde situatie voor. Het huidige dagblad *De Limburger* heeft als voorgangers onder meer het *Dagblad voor Noord-Limburg, Maas- en Roerbode* en het *Limburgs Dagblad*.¹

Het genoemde overzicht van geselecteerde artikelen geeft aan dat de meeste artikelen afkomstig zijn uit katholieke dagbladen of bladen verschijnend in een overwegend katholieke regio. Ongeveer 45% is terug te vinden in *De Tijd* en *De Maasbode* en bijna 80% in deze twee kranten en in kranten gelezen in de overwegend katholieke delen van Nederland. Dat betekent dat slechts 20% afkomstig is van de overige kranten, waarvan 5% in het liberale *Algemeen Handelsblad*. De verzuiling in Nederland in de periode 1885-1950 is aan de hand van dit overzicht goed zichtbaar. Men preekte voor eigen parochie.

2.2. Frequentie van artikelen

Na de dood van Joseph Cuypers neemt het aantal te onderzoeken artikelen snel af. Waren dit er van 1885 tot 1950 nog 1258, vanaf dat jaar tot heden zijn er slechts 47 aangetroffen, waarvan die over de voorgenomen sloop van de Obrechtkerk in Amsterdam, een hoogtepunt in zijn oeuvre, het meest opvallend zijn. De frequentie van verschijnen tijdens zijn werkzame leven wisselt met de loopbaan van de bouwmeester. In de jaren tot 1905 is dit aantal nog beperkt, maar neemt daarna snel toe met als hoogtepunt 1926-1940. Het jaar 1940 is een kantelpunt. Er zijn geen artikelen aangetroffen uit de jaren van de Tweede Wereldoorlog en ook daarna is de frequentie zeer laag. Daarbij moet in ogenschouw worden genomen dat alleen artikelen zijn geselecteerd die betrekking hebben op recensies van met naam genoemde kerken en dus niet die over zijn zeventigste en tachtigste verjaardag en zijn overlijden. Dan zou er een geheel ander beeld ontstaan. Uitgaande van 142 geselecteerde op een totaal van 3505 als men alleen op de naam van de architect zoekt, gaat het om 4%. Het topje van de ijsberg. De anderen gaan onder meer over zijn lezingen, aanwezigheid bij plechtigheden, vergaderingen en aanbestedingen.

Er wordt een verdeling met tijdvakken van tien jaar gehanteerd, behalve in de periode 1936-1945. Dat illustreert beter de omstandigheid dat de frequentie van verschijnen hoog bleef tot 1940.

1885-1895	1896-1905	1906-1915	1916-1925	1926-1935	1936-1940	1940-1950
7	14	25	33	43	17	2
10 jaar	10 jaar	10 jaar	10 jaar	10 jaar	5 jaar	10 jaar

De frequentie loopt vrijwel parallel aan de gegevens in het oeuvre-overzicht in bijlage 1. Joseph Cuypers bleef zeer productief tot de Tweede Wereldoorlog. Als bijvangst van dit onderzoek kan worden gemeld dat uit de artikelen die voor dit onderdeel niet relevant waren, maar daarvoor wel moesten worden gelezen, een beeld van Joseph Cuypers naar voren komt van een netwerker die bij alle belangrijke gebeurtenissen als uitvaarten en congressen aanwezig was en steeds prominent genoemd. Zijn nevenfuncties waren talrijk (in de gelezen artikelen worden er 39 genoemd). Na de dood van zijn vader werden in relatief veel artikelen per vergissing ontwerpen van zijn vader toegeschreven aan dr. Jos. Cuypers, terwijl men dr. P.J.H. Cuypers bedoelde. Hij was blijkbaar een begrip geworden voor de journalisten van de geraadpleegde kranten.

2.3. De in kranten aangetroffen teksten met een vorm van waardering

De geselecteerde 142 artikelen zijn per kerk gesorteerd, waardoor een overzicht is ontstaan van een vorm van waardering bij 66 kerken, dus vanuit statistisch oogpunt voldoende representatief aantal van de 168 als uitgewerkt in oeuvre-overzicht. Daarbij scoort de Nieuwe Bavo het hoogst met 19 artikelen. Verder vallen op de kerk OLV ten Hemelopneming in Bussum met 5 en de Obrechtkerk in Amsterdam, de Willibrordusbasiliek in Hulst, de kerk OLV Hemelvaart in Nispen, de Jacobskerk in 's-Hertogenbosch en de kerk Sint Jans Onthoofding in Zoeterwoude met elk 4 artikelen.

Er zijn geen recensies met een negatief oordeel over de kerken van de bouwmeester aangetroffen. Bij zijn andere bouwwerken viel een zeer negatieve over de Effectenbeurs in Amsterdam op, met als kwalificatie 'een volstrekt niet uitmuntend architect'.² Wel werd één recensie met een matig positief oordeel aangetroffen, die over de Gummaruskerk in Steenbergen.

De aard van de waardering in de recensies loopt zeer uiteen. Om daar orde in aan te brengen zijn drie typering. Dat zijn artikelen waarbij het gaat om het oordeel over de architect zelf, zijn bijzonder eervolle plaats bij jubilea en met oordelen over de kerk zelf. Hieronder wordt slechts een klein deel van de recensies als voorbeeld weergegeven. Een volledig overzicht is te vinden op www.joseph-cuypers.nl/hoofdstuk4.

2.3.1. Kwalificaties van Joseph Cuypers en zijn bureau

In veel artikelen werd een kwalificatie gegeven aan de architect zelf of van zijn bureau. Het gaat veelal om korte uitdrukkingen, maar ook meer uitgebreide zijn aangetroffen. De korte komen vaker voor en zijn dus hier niet toegeschreven aan een bepaalde kerk. Veel voorkomend en kort zijn uitdrukkingen als 'den bekenden', 'beroemden', 'gevierden' of 'genialen' architect, 'den begaafden kunstenaar', 'den groten bouwmeester en eveneens geniale zoon [Joseph als zoon van P.J.H. Cuypers]'.³

In een aantal gevallen werd een langere omschrijving van de architect gehanteerd die betrekking had op een bepaalde situatie:

- 'Zoo ook Jos. Cuypers en Jan Stuyt, de knappe architecten aan wie Papenhoven-Grevenbricht zijn mooie kerkje dankt'.³ De architecten ontwierpen zowel het exterieur als de decoraties van het interieur van Catharinakerk in Grevenbricht'.
- 'Het is maar zelden gelukkig voor iemand dat hij de zoon van een beroemden vader is. (...). Maar de heer Joseph Cuypers is er in geslaagd, een snaar op zijn instrument te brengen, die zijn vader niet had, en dit zal tot in lengte van dagen door het nageslacht erkend worden. (...). Doch nu is de tijd gekomen om dien gids [P.J.H. Cuypers] los te laten en te pogen zelf een weg te vinden. De heer Joseph Cuypers heeft dit ingezien, en al heeft hij

zich , met wijze voorzichtigheid nog niet al te ver gewaagd, bedenkend: "che va piano, va sano", een wijd verschiet heeft zich voor hem geopend en hij kan nog veel bereiken'.⁴ Recensie gereedkomen tweede fase Nieuwe Bavo.

- 'Het is een in ieder opzicht prachtig geslaagd werk, dat den bouwmeester Jos. Cuypers wel toevertrouwd is geweest'.⁵ Recensie Nicolaaskerk in Lutjebroek.
- '... door wiens kunstenaars-talent deze weidsche tempel is verrezen, die nog bij verre nageslachten zal getuigen van den kunstzin des ontwerpers'.⁶ Recensie Remigiuserkerk in Schimmert.
- 'die daar staat als een kind van haar tijd, geboren den voorname dragers der eere van de hedendaagsche architectuur: Jos. Cuypers en Jan Stuyt, die voor mij zijn de verpersoonlijking van de meesters Alardus Du Hamel en Jan Heynes (sic)'.⁷ Recensie Jacobskerk 's-Hertogenbosch. Du Hamel en Heyns waren bouwmeesters betrokken bij de bouw van de Sint Janskathedraal in die stad.

2.3.2. Bijzondere waardering voor de architect bij plechtigheden

Bij een aantal artikelen valt zijn bijzondere positie bij inwijdings- of jubileumvieringen op, met name van de Nieuwe Bavo. Dit geeft een beeld van de bijzondere waardering voor Cuypers als architect:

- 'De beide torens waren door een breede brug met elkaar verbonden. Even twaalf uur kwam Mgr. J.D.J. Aengenent op den vrouwentoren ... en begaf zich naar den mantentoren, waar de architect Cuypers den laatste steen zou leggen. (...). ... [in die steen] staat met gouden letters gegrift: "Gedenk in Uw gebed, Joseph, zoon van dr. Pierre, vader van Pierre J.J.M. Cuypers, die den kerkbouw naarstig beoefenden". Ir. Cuypers sprak eerst een gebedsformule uit, waarna de steen door middel van een takel werd neergelaten'.⁸
- 'Maar bouwmeester Jos. Cuypers van de nieuwe [Bavo] stond gisteren mét de bisschoppen boven den ingang en allen kenden hem, want er ging een afzonderlijk gejuich voor hem op toen - na de toespraken der bisschoppen van de St. Bavosteden Haarlem en Gent - hij nog even alleen neerblikte van zijn arbeid op de omgeving. Hij kon het Claudels kathedraalbouwer Pierre de Craon nazeggen: La lumière profane change mais non point elle que le décanterai sous ces voutes.. Pareille à celle de l'âme humaine pur que l'hostie réside au milieu'.⁹
- 'Op het priesterkoor werd door het gezelschap, waaronder zich ook de Commissaris der Koning en ir. Jos. Cuypers bevonden, plaatsgenomen op stoelen, waarna Prinses Juliana in het Gulden Boek der Munsterkerk op een met het wapen der Prinses versierde bladzijde haar naam zette. (...). Ir Jos. Cuypers gaf aan de Prinses een kort geschiedkundig overzicht van de Munsterkerk en enkele ... [bijzondere positie van de architect bij de ontvangst van prinses Juliana aan de Munsterkerk in Roermond]'.¹⁰

2.3.3. Recensies van de kerkontwerpen

In de meeste artikelen komen niet alleen teksten voor over de waardering voor de architect Joseph Cuypers, maar ook over diens kerkontwerp. Gezien de hoeveelheid tekst worden hieronder alleen de vaker voorkomende korte omschrijvingen weergegeven en enkele uitgebreide.

Gezien de vaak beknopte omschrijving van de waardering voor kerken van Joseph Cuypers voorafgaand en tijdens de bouw, bij inwijding en jubilea, mag worden aangenomen dat zij niet bedoeld zijn als een kunstkritiek, maar meer als een algemeen gevoel van vreugde over de nieuwbouw. Een aantal markante voorbeelden daarvan is:

- 'Zij is voor het kerkelijk bouwkundig bezit van het Zuidelijk diocees van Den Bosch evenzeer een aanwinst als het te Haaren voltooide werk [waarschijnlijk wordt hier de Mariakapel in Berlicum vergeleken met de kapel van het Grootseminarie van M.J. Grandpré Molière, eveneens uit 1939]'.¹¹
- 'Want deze kerk - naar het ontwerp en onder leiding van Jos. Cuypers en Jan Stuyt (...) - verdient ongetwijfeld de eerbiedige aandacht aan een kunstwerk verschuldigd [Annakerk, Breda]'.¹²

- 'Mede door dit prachtige metselwerk trekt deze kerk de aandacht van velen, ook buiten de bouwkundige wereld. Zoo heeft kardinaal Van Rossum op zijn doorreis hier een bezoek gebracht en zijn hoge voldoening uitgesproken, terwijl de CdK (..) in gezelschap van B. en W. gelegenheid gevonden heeft de kerk in ogenschouw te nemen, waarbij hij ook vol lof was voor dit machtige bouwwerk [kerk Onze Lieve Vrouw in Bussum]'.¹³
- 'Maar welk een geheel ander aanzien heeft de grootsche majestueuze kerk gekregen! Zoowel in het koor, als in het schip van het gebouw is een nieuwe, eikenhouten bekleeding van het gewelf gekomen, die zeer stemmig aandoet. Langs de ribben van het gewelf is een sierlijk schilderwerk aangebracht in rood en goud [restauratie en inrichting Jacobskerk in Den Haag]'.¹⁴
- 'Bij het binnentreden der kerk treft ons dadelijk de gelukkige harmonie der lijnen en kleuren, want hoewel de kerk niet is gepolychromeerd, is toch een kleuren harmonie verkregen, die het gemis van beschildering niet doet betreuren [Josephkerk in Enschede]'.¹⁵
- 'Jos. Cuypers bouwde de eenvoudige gotische kerk, die sober uitwendig, van binnen met het zachte licht van roomgele baksteen, het kathedraalglas en de schaarsche kleurversiering, op de betimmeringen van de hoofdbeuk, een gunstig bescheiden indruk maakt [Willibrorduskerk in Oegstgeest]'.¹⁵
- 'Reeds nu maakt het onder architect Jos. Cuypers gebouwde, en geheel van natuursteen opgetrokken gebouw een voornamen en monumentalen indruk [Remigiuserkerk in Schimmert]'.¹⁶
- 'De architect, Joseph Cuypers, ontwierp een gebouw, dat hij geheel aanpaste aan de omgeving. Hoewel de uiterste soberheid is betracht, maakt het gebouw toch een waardigen indruk en is het natuurlijk middelpunt van de wijk, die voornamelijk bestaat uit arbeiderswoningen [Gerardus Majellakerk in Tilburg]'.¹⁷

Met deze beknopte opsomming van de aangetroffen omschrijvingen is het overgrote deel van de krantenartikelen goed te typeren. Bij enkele kerken is in de kranten sprake van een wat meer gemotiveerde kunstkritiek. Dit betreffen de Remigiuserkerk in Duiven, de Laurentiuserkerk in Ginneken en de Gummaruserkerk in Steenberg. Daarnaast is van vier kerken de kunstkritiek verder uitgewerkt en valt op dat die ontwerpen ook in andere publicaties veelvuldig worden aangehaald. Daarom wordt ook op die vier nader ingegaan. Het gaat om de Obrechtkerk in Amsterdam, de Nieuwe Bavo, Jacobskerk in 's-Hertogenbosch en de kerk Sint Jans Onthoofding in Zoeterwoude.

Remigiuserkerk in Duiven

De uitbreidingswerkzaamheden van Joseph Cuypers aan de kerk starten in 1900 en lopen door tot 1930. In die periode werden ontwerptekeningen gemaakt in 1900 en 1909, gesignd door J.Th.J. Cuypers en J. Stuyt, en daarnaast veel ontwerpen voor interieurstukken voor diverse altaren, kapelinrichtingen, preekstoel en een tochtportaal. Na voltooiing moet het bouwwerk een door Joseph Cuypers ontworpen kerk hebben geleken, hoewel de oudste delen toen al honderden jaren oud waren. Bij latere modernisering is het Cuypersinterieur grotendeels verdwenen, maar het bouwkundig werk is in stand gebleven.

In *De Tijd* van 11-2-1911 ging de auteur in op de verhoudingen van de kerk, benoemde de onderdelen die hem gunstig voorkomen en constateerde dat men geen overgang ziet tussen de bestaande kerk en de nieuwbouw:

'Door den nieuwen aanbouw van onze R.K. kerk mogen wij het geheel thans gerust rangschikken onder de meest kunstvolle kerken, die er in de laatste tijd gebouwd zijn. Uitwendig (...) maakt zij een machtige indruk. Inwendig maakt de kerk een geheel grootschen indruk, vooral om haar zeer mooie verhoudingen in de onderlinge afmetingen. De gewelven zijn evenredig, doch geven met haar zandstenen graden, iets donkerder gevoegd, haar geprofileerde gordelbogen uitvloeiend uit rijzige kolommen, het geheel een massaal kerkelijk geheel en doen juist door deze omstandigheden alles op zijn best uitkomen. De overgang van oud naar nieuw is zelfs bij nauwkeurige bezichtiging niet te constateren. (...) Ontwerp en uitvoering der kerkbanken zijn zeer

te roemen; de vloertegels van het priesterkoor zijn rijk in kleur en lijnen. (...) Duiven is hierdoor een bedehuis rijk geworden, een waar sieraad voor dorp en omgeving'.¹⁸

De auteur vond het blijkbaar een pluspunt dat de overgang van oud naar nieuw onzichtbaar is. Daar werd in die tijd echter verschillend over gedacht. De discussies over 'behouden gaat voor vernieuwen' werden al intensief gevoerd bij de restauratie van kasteel Doorwerth in 1911, waarbij Joseph Cuypers en zijn vader recht tegenover elkaar kwamen te staan. Joseph, Jan Kalf en F.A. Hoever probeerden de geschiedenis van het bouwwerk zichtbaar te houden, terwijl zijn vader het kasteel wilde terugbrengen naar de in zijn ogen oorspronkelijke toestand. In datzelfde jaar hanteerde Joseph dat uitgangspunt blijkbaar niet in Duiven en ook later week hij daarvan af. Zo is die overgang van oud naar nieuw ook nauwelijks te zien bij zijn aanbouw aan de middeleeuwse basiliek van het H. Sacrament in Meerssen uit 1938. Mogelijk vond de bouwmeester in bij de kerk in Duiven de harmonie van het geheel belangrijker dan het zichtbaar houden van de geschiedenis.¹⁹

Laurentiuskerk in Ginneken

Ten behoeve van deze kerk werden de nieuwbouwtekeningen in 1900 gesigeneerd door Joseph Cuypers en Jan Stuyt, maar alle latere tekeningen voor de inrichting en een aanbouw zijn tot in 1931 alleen door Joseph van een handtekening voorzien. De correspondentie met de pastoor over kleine wijzigingen loopt door tot 1940. Ook in deze kerk is een deel van die inrichting verloren gegaan, maar bleven wel veel wand- en gewelfdecoraties gespaard.

In *De Tijd* van 3-8-1902 besteedt dr. A.J. Smits vrij uitgebreid aandacht aan de dan zojuist gereed gekomen Laurentiuskerk. Hij gaat diep in op de maatvoering gerelateerd aan de toen nog landelijke omgeving. Hij constateert dat minder gekozen was voor hoogte, zoals in steden gebeurde, maar voor een grotere oppervlakte en een sobere uitvoering. Dat zou ook een kenmerk blijven van de ontwerpen van Joseph Cuypers, die in een landelijke omgeving in veel gevallen niet koos voor kleine kathedralen, maar voor kerken met een dorps karakter. In iets grotere plaatsen konden dat wel de toch meer opvallende koepelkerken zijn. Dat was bijvoorbeeld ook het geval in 1925 in Heemstede voor de parochie Onze Lieve Vrouwe Hemelvaart, toen hij na een complex ontwerpproces met veel varianten, waaronder koepelkerken, toch uitkwam op een relatief lage kerk met een markante toren.²⁰ Smits is ook enthousiast over het hanteren van vormen uit het verleden, zonder dat die worden gekopieerd: '(...) ik zou haast zeggen: in feestelijke tooi en toch in waardigen eenvoud en statigen, in soberheid -geen armoede- van vormen, ondanks rijkdom van gedachten, in bewonderingswaardige originaliteit dien toch onmiddellijk het ik-weet-niet-wat der middeleeuwen te binnen brengt (...). die als zodanig wonderwel bij de omgeving past door bouwwijze, vormenspraak en materiaal. Zoo werd immers, naar den trant van landelijke gebouwen, hetzij villa, hetzij hofstede, meer in de lengte en breedte uitbreiding gegeven dan in de hoogte, wat meestal in steden noodzakelijk is. Zoo bleven de hoogste eenvoudige vormen en ongekunstelde lijnen van storenden opsmuk vrij (...) dat het hier gestichte monument - in den geest der middeleeuwse bouwkunst opgetrokken, doch met opzet van het bedoelde anachronisme vrijgehouden- in den gezonden zin is van en voor dezen tijd of wat men noemt up to date (...) een kunstwerk van den eerste rang. Zij dus ten slotte een woord van oprechte hulde gebracht aan de geniale bouwmeesters, die onze parochie met dat kunstwerk verrijkten'.

Gummaruskerk in Steenberg

Deze kerk neemt een geheel eigen positie in het oeuvre van de bouwmeester in. De enorme kegelvormige spits torent ook nu nog boven Steenberg uit en is de enige in zijn oeuvre die deze vorm heeft. De koepel werd inwendig als een pedentiefkoepel uitgevoerd, waarmee de architect gebruik maakte van de vormen uit de Byzantijnse architectuur, en werd gesteund door een stelsel van in baksteen gemetselde pijler, bogen en holle cellen.²¹

Uit de documenten in het Cuypersarchief van Het Nieuwe Instituut valt op te maken dat een eerste ontwerp, uit 1899, afkomstig is van Joseph Cuypers en zijn vader. Uit latere publicaties blijkt echter dat Joseph en Jan Stuyt dit ingrijpend wijzigden. Daarin wordt ook aangegeven dat de koepel al in

1903 begon te scheuren, hetgeen de in de documenten opgenomen restauratie van 1906 verklaart. Pierre Cuypers ergerde zich aan de gang van zaken en verwees zijn zoon naar een veel betere koepelvorm uit de *Dictionnaire raisonné de l'architecture Française*, waarin auteur E.E. Viollet-le-Duc de koepel van Sint Nicodemuskerk in Athene als voorbeeld geeft.²²

Het is dan ook opvallend dat alleen over de relatie van de koepel tot de rest van het gebouw, en niet over de matig ontworpen koepel zelf, een recensie is aangetroffen in *De Telegraaf* van 27-10-1917. Dit artikel bevat een reeks van negatieve recensies over kerken in Zuidwest-Nederland. Het oordeel over de Gummaruskerk valt daarbinnen nog mee. De auteur ziet te weinig aansluiting tussen de rechthoekige vormen van de kerk zelf en de ronde vorm van de toren, waartoe volgens hem de hoektorens niet voldoende zijn:

'Steenbergen bezit benevens een onbeteekenende protestantse kerk een katholiek bedehuis van Jos. Cuypers, dat er alleszins zijn mag, al is het uitwendige niet tot een volkomen harmonische geheel gegroeid: ik zie teveel massa's die afzonderlijk spreken en door geen sterken band onderling verbonden zijn; daarbij is er mij een te groot contrast tusschen de hoekige architectuur van de eigenlijke kerk en den ronden kruistoren. Wel heeft de kunstenaar om dit effect te voorkomen, slanke vierkante torentjes er naast opgesteld; zij doen er veel goeds maar kunnen het ten slotte toch niet halen. Hadden de daken der vier kruisarmen zich op een normale wijze bij den toren aangesloten, dan zou m.i. een veel betere uitslag verkregen zijn geweest (...) De eerste Brabantse kerk die ik zag viel tenslotte nog mede: zij is een flinken poging het moeilijke vraagstuk van den modernen kerkenbouw op te lossen'.²³

De geschiedenis heeft zijn kritische oordeel niet bevestigd. Nadat de vieringtoren in 1944 werd opgeblazen kregen Joseph en Pierre Cuypers jr. al in 1946 de opdracht plannen voor de restauratie te maken, waarna koepel en spits in 1960 in de oorspronkelijke verschijningsvorm zijn herbouwd. Dat betekent dat er toen al waardering was voor het markante gebouw.

Obrechtkerk in Amsterdam

Het ontwerpproces voor deze kerk is vastgelegd in tekeningen uit de periode 1900-1909, gesignd door Joseph Cuypers en Jan Stuyt. Alle decoratietekeningen voor dit zeer rijke interieur zijn van de hand van Joseph Cuypers. In dit ontwerp is nadrukkelijk afstand genomen van de neogotiek als voorgeschreven stijl en zijn elementen te herkennen die zijn geïnspireerd op de Byzantijnse vormtaal. Het interieur is een staalkaart van het werk van vooraanstaande Nederlandse kerkelijke kunstenaars uit de jaren 1920-1950. De kerk heeft door de tijd in vakliteratuur veel aandacht gekregen, waarin het ontwerp door Gerard Brom ten onrechte voornamelijk werd toegeschreven aan Jan Stuyt.²⁴ De ontwerptekeningen in het Cuypersarchief in Het Nieuwe Instituut zijn namelijk steeds door beide heren getekend en de inrichting na 1918 werd onder leiding van Joseph aangebracht, waarbij hij zich in publicaties zorgen maakte over ramen die de kerk te donker zouden maken. Hij bleef zich, na de beëindiging van de vennootschap verantwoordelijk voelen voor dit ontwerp. Ook latere auteurs probeerden aan te tonen dat Jan Stuyt het grootste aandeel heeft geleverd, maar hebben daarvoor blijkbaar niet de ontwerptekeningen in het Cuypersarchief geraadpleegd.

In *De Courant* van 6-12-1910 wordt een artikel uit *De Telegraaf* geciteerd waarin de auteur, waarschijnlijk de in 1890 aan de Rijksacademie te Amsterdam benoemde hoogleraar prof. C.L. Dake, zijn bewondering uitsprak voor het ontwerp en zelfs stelde dat, als de kerk in Italië stond, men hem al snel een vondst van topklasse zou vinden:

'Prof. Dake schreef in *De Telegraaf*: De hoogst bekwame bouwmeesters Jos. Cuypers en Jan Stuyt hebben in Amsterdam een R.K. kerk gebouwd die hun naam als architecten eer aandoet en bewijst hoe twee kunstenaars, samenwerkend, een harmonisch geheel tot stand kunnen brengen. Die twee bekwame kunstenaars zullen ieder naar waarde, naar eigen waarde, eerst geschat kunnen worden als zij separeren en ieder voor zich en eigen verantwoordelijkheid gaan bouwen (...) Buitengewoon zuiver en edel van lijnen is de voorgevel met de twee torens. Van binnen werkt de ruimte groots. Er

valt op bouwkundig gebied in Italië niet meer te ontdekken. Maar als diezelfde kerk in Italië stond (...) zou het niet lang duren, of de heele wereld zou zich op commando verheugen in de vondst van een "parel van de architectuur". Maar de architecten hebben hier een bewijs geleverd van hun groot artistiek vermogen en van een gevoel van evenwicht in hunne concepties dat eerbied afdwingt'.²⁵

In *De Maasbode* van 20-10-1910, wordt ook vrij uitvoerig uiting gegeven van een grote waardering voor dit gebouw. Men roemt de silhouetwerking van het exterieur en de overvloed van op elkaar afgestemde kleuren en het invallend licht rondom.

'Wij zijn in de gelegenheid geweest het inderdaad prachtige bouwwerk te bezichtigen (...) Zoals men weet is de kerk gebouwd naar het ontwerp van de architecten Jos Cuypers en Jan Stuyt, de zoo gunstige bekend staande bouwkundigen voor Roomschen kerkbouw. Voor de Palestrinastraat rijst de monumentale voorgevel met twee statige zijtorens op en is voor een van onze mooiste stadswijken een zeldzame verfraaiing geworden (...) waar men nu op flinken afstand de volle indruk van het monumentale steenen meesterwerk ontvangen kan (...) De monumentale hoofdingang toont de lijnen van den schuinen dakvorm (...) Wanneer we het gebouw binnentreden komt onmiddellijk de indruk over ons van iets nieuws, iets vreemds (...) Het ongewone en aantrekkelijke van het nieuwe bestaat in de rijkdom van kleuren en het invallend licht van alle zijden (...) Wat echter de bijzondere verwondering wekt is de kleurharmonie, welke in de gehele stenen massa heerst. (...) Het geheel geeft den indruk alsof het kerkgebouw reeds geheel af en volmaakt is (...) Wel zelden zal een kerkgebouw zoo aanstonds in alle details verzorgd zijn geworden als de nieuwe Rozenkranskerk (...) Een woord van lof past hier wel voor de architecten Jos Cuypers en Jan Stuyt voor hun nieuwe en heerlijke schepping'.²⁶

Die overvloedige lichtinval werd later deels teniet gedaan door gebrandschilderde ramen die juist weinig licht doorlieten. De architect was daarover zeer teleurgesteld zoals blijkt uit een beschouwing in *De Maasbode* van enkele jaren later, waarin zijn bijdrage in het tijdschrift *Van Onze Tijd* werd aangehaald.²⁷

Nieuwe Bavo

De Nieuwe Bavo is niet alleen het opus magnum van Joseph Cuypers, maar ook verreweg het meeste is beschreven kerk in kranten. Omdat deze kathedraal in drie fasen werd gerealiseerd, was dat steeds aanleiding tot nieuwe recensies, net als de jubilea 25, 40 en 50 jaar. Die momenten inspireerden niet alleen tot recensies over dit werk, maar ook tot gedetailleerde beschrijvingen van de plechtigheden die met veel vertoon plaatsvonden. Ook in boeken en tijdschriften wordt de kerk vaak aangehaald en beschreven, zoals we in de volgende paragrafen zullen zien. De architect heeft zich gedurende een belangrijk deel van zijn werkzame leven met deze grootste negentiende-eeuwse kerk van Nederland beziggehouden. Hij kreeg de opdracht van bisschop Bottemanne in 1893 en in 1928 werd de laatste steen op de manteltoren gelegd, een periode van 35 jaar.²⁸ De hieronder vermelde krantenartikelen omspannen de periodes tot het 40-jarig jubileum in 1948.

Het eerste artikel in het *Rotterdamsch Nieuwsblad* van 6-6-1895 over dit gebouw is geschreven voordat de eerste fase van het gebouw, de koorpartij, gereed was. De auteur moet het dus geschreven hebben aan de hand van tekeningen en impressies. Hij geeft aan dat de gebruikte vormen gebaseerd zijn op historische voorbeelden, hetgeen Joseph Cuypers ook vrij nauwkeurig had aangekondigd met de namen van de kerken die hem hadden geïnspireerd erbij²⁹, maar hoopt dat ze oorspronkelijke wijze zullen worden gecombineerd:

'De nieuwe St. Bavo zal worden een grootsch en prachtig gebouw, voor wie nakomen een bewijs, dat ook in onze architectuur-armen tijd, bijwijlen het vernuft en de kunstsmaak van den bouwmeester een stuk wist te scheppen, dat, hoewel niet oorspronkelijk of nieuw van vinding, toch getuigenis kwam geven van mooi-durven, en naar wij hopen, ook van gelukkig slagen'.³⁰

Na de afronding van die eerste fase verscheen het volgende artikel in *De Maasbode* van 22-8-1899, waarin vermeld is dat het oordeel van Henri Evers (later hoogleraar in Delft en architect van onder

meer het stadhuis van Rotterdam en een goede kennis van Joseph Cuypers) positief was. Auteur doet daar nog een schepje bovenop door een vergelijking te maken met de Franse kathedralen die hij onlangs had gezien. Hij vindt de Nieuwe Bavo er niet voor onderdoen.

'Aandachtige lezers van ons weekblad zullen zich herinneren hoeveel goeds de Rotterdamsche bouwmeester, de heer Evers, van dit werk van den heer Jos. Cuypers, zoon van onze grooten architect, bij de inwijding te zeggen had. (...) En we werden in Haarlem getroffen door de fraaie verhoudingen, de ruimte van het plan en opbouw, de vereeniging van soberheid en bekoorlijkheid in lijnen en versiering dezer ganschelijk in baksteen opgerichte kerk, waarin alleen het zwarte graniet in de zuilen achter in het koor ons vreemd aandeed. (...) dan zal de nieuwe St. Bavo een gang niet minder waard zijn als menig oude kerk in den vreemde (...)'.³¹

Een bijzondere kritiek is het commentaar in *De Telegraaf* van 7-8-1918 van Lodewijk van Deysse, pseudoniem van Karel Joan Lodewijk Alberdingk Thijm, zoon van de peetoom van de architect, Joseph Alberdingk Thijm. Van Deysse zat op kostschool in Rolduc in de jaren dat Joseph Cuypers daar ook zijn middelbare school intern volgde en beschreef zijn ervaringen in de roman *De Kleine Republiek*, waarin ook Joseph figureerde onder zijn bijnaam 'kop en kont'. De relatie tussen de twee speelt ook een rol in zijn commentaar, waarin hij zich lovend uitlaat over de architectuur van de kerk, maar minder waardering heeft voor zijn andere neef, de architect Eduard Cuypers en Michel, de zoon van Joseph en korte tijd werkzaam bij zijn vader.

'Het is een meesterstuk van mijn neef, den architect Joseph Cuypers, zoon van mijn oom, den eerwaardige dr. P. J.H. Cuypers. Deze kerk staat daar zeer fraai, zo van alle zijden, in al haar vormen te zien, zoals met weinig kerken het geval is. Het is altijd weer een genoeg de buitenzijden van de kerk te zien en ook aan de binnenkant is alles voortreffelijk: uitmuntend van smaak. Ik zeg dit zonder vrees er van verdacht te worden ten gunste van familieleden gepraejudiceerd te zijn, te meer daar ik overigens van mijn neef slechts weinig houd. Noch Eduard, dit verdere lid van de architectenfamilie, heeft zoo iets fraais gemaakt, noch zal, naar ik vrees, Michel, de zoon van Joseph het zover brengen'.³²

Een ander geselecteerd artikel is van de hand van Charles Meijnsing in *De Maasbode* van 1-5-1938. Pastoor Meijnsing was een bewonderaar van de Nieuwe Bavo en stak dit niet onder stoelen of banken door er veelvuldig over te schrijven. Zijn belangrijkste publicatie was *De kathedraal van Haarlem*, geschreven voor het 25-jarig jubileum. Hij schreef dit samen met protonotarius apostolicus Th.M.P. Bekkers, een priester van het bisdom Haarlem, die deze eretitel kreeg vanwege zijn verdienstelijke werk in diverse staffuncties. Meijnsing schreef altijd uitbundig, maar ook gedegen en met verstand van zaken. Het boek geeft nog steeds een goed inzicht in de betekenis van kunst en architectuur van dit zeer complexe kunstwerk. Pas met de komst van het boek *De Nieuwe Bavo in Haarlem* in 2016 van Bernadette van Hellenberg Hubar werd die kennis weer overtroffen. Meijnsing gebruikte zijn kennis ook actief als pastoor bij de bouw en inrichting van de kerk De Goede Herder in Wassenaar in 1930-1950, met een rijke verzameling kerkelijke kunst van het beste niveau in die tijd.³³

In dit artikel gaat Meijnsing niet verder dan de hoofdlijnen van de architectuur en de goed geslaagde combinatie van kathedraal en parochiekerk. Ook nu kan dat door de betrekkelijk lage gewelven, de flinke breedte en de beperkte lengte van het schip, gecombineerd met het overvloedig invallende licht nog zo worden ervaren:

'Bij het binnentreden der kathedraal ondergaat de bezoeker nog steeds het weldadig evenwicht der ruimte, de goede verhoudingen en lengte en breedte tot hoogte, en de eenheid van het gebouw, niettegenstaande het dubbele doel, waartoe het gesticht werd. Met bouwkundige middelen, de indeeling der bogen en gewelven en de werking der horizontale lijn, heeft het gebouw één hoofddoel: het bisschoppelijk altaar. Niet weinig wordt dat evenwicht geholpen door het hooge en goed-verdeelde licht, dat door de markante vensters wordt doorgelaten'.³⁴

Zoals vaker bij de toeschrijvingen van kerken aan twee of meer vennoten kwam niet ieders aandeel even goed tot zijn recht. Bij de Nieuwe Bavo werd dat op een duidelijke wijze gerectificeerd in *De Tijd* van 11-5-1928 nadat diezelfde krant, *De Maasbode* en het *Weekblad St. Bavo* meldden dat bij

de begrafenis van mgr. Callier de architecten van de Nieuwe Bavo aanwezig waren: 'Hoewel de heer Ir. Joseph Cuypers meerdere jaren heeft samengewerkt met verschillende architecten, waaronder dr. Cuypers de oudste en Pierre J.J.M. de jongste plaats inneemt, toch is hij alléén in 1893 zelfstandig door Mgr. Bottemanne, in overleg met den toenmalige Vicaris-Generaal Mgr. Callier aangewezen als architect van onzen prachtige Kathedrale kerk te Haarlem, een der zeer weinig meesterwerken van onze na-Middeleeuwse kathedralenbouw. Bij de voltooiing van de westelijke torens en portalen staat de heer Pierre Cuypers zijn vader ter zijde in de uitvoering, maar eerst genoemde was te Rome op 't ogenblik der droeve plechtigheden van de vorige week: zodat bovengenoemde mededeling in 't enkelvoud moet worden gelezen'.³⁵

Jacobskerk in 's-Hertogenbosch

Over de Jacobskerk is veel gepubliceerd in kranten, tijdschriften en vakliteratuur. De kerk wordt vaak een voorbeeld genoemd voor de vernieuwing van kerkelijke architectuur en kunst. De architecten Joseph Cuypers en Jan Stuyt schreven er, samen met C. F. Xavier Smits (gepromoveerd in de archeologie en auteur van een toenmalig standaardwerk over de Sint Jan in 's-Hertogenbosch), een boekje van 51 pagina's over.³⁶ Het betreft een van de weinige projecten waarbij Cuypers en Stuyt ook na de ontbinding van hun vennootschap bleven samenwerken. In het Cuypersarchief bevinden zich de nieuwbouwtekeningen van de beide vennoten uit 1905, interieurtekeningen van Joseph uit dat zelfde jaar en tekeningen van de voltooiing in de periode 1922-1927 weer van beiden. Het komt veel vaker voor dat bouwtekeningen werden gesigeneerd door Joseph en zijn vennoten en de interieurtekeningen alleen van zijn hand zijn.

Het eerste voorbeeld is van direct na de bouw van de eerste fase (de kerk werd pas in 1927-1929 voltooid) in *De Tijd* van 28-12-1907. Schrijver geeft in wollige taal de positie van Xavier Smits in dit project weer. Hij noemt als ongunstige eigenschap dat de kerk een stijlbreuk met de omgeving is. Dit was echter de opzet van de opdrachtgever, pastoor C. Prinsen, die moest concurreren met de nabijgelegen Sint-Janskathedraal:

'De nieuwe Katholieke Kerk van Sint Jacob te 's-Hertogenbosch, uitgevoerd volgens het ontwerp van de heeren Joseph Cuypers en Jan Stuyt, is door hare rationele conceptie, den sierlijken eenvoud harer lijnen, de sappige uitdrukking van hare symbolieke versiering aangeduid door den eerw. heer Xav. Smits, en ook door hare gedistingeerde originaliteit zonder weerga. Zij heeft alleen deze ongunstige eigenschap een scherp inbreuk te maken op de godsdienstige artistieke overlevering van haar omgeving'.³⁷

Een tweede voorbeeld is van een jaar later in het liberaal getinte Haagse dagblad *Het Vaderland* van 27-8-1908 en is geschreven naar aanleiding van een tentoonstelling van de Haagse Kunstkring, waarin de tekeningen en foto's van een maquette van de kerk werden getoond. Schrijver merkt het einde van de dogmatische neogotiek in het werk van Cuypers en Stuyt op en ziet de ruimte die zij namen voor vernieuwing.

'Tusschen den werken van dr. Cuypers vindt men een maquet van de St. Jacobskerk te 's-Hertogenbosch, gebouwd door de architecten Jos. Cuypers en Jan Stuyt. Van dit maquet zijn de tekeningen en photo's gehangen op het schot daartegenover en al dadelijk krijgt men den indruk, dat hier nieuwe geest wordt gegeven aan den bouw der R.K. kerken. De Gotische saus verdwijnt (...) meer en meer met den tijdgeest meegaan decorum te geven aan de inwendige en uitwendige architectuur dezer R.K. kerken'.³⁸

Een laatste voorbeeld betreft een rectificatie over het aandeel van Joseph Cuypers in dit project in *De Tijd* van 6-8-1931. Zoals in het eerder genoemde voorbeeld over zijn positie in het ontwerp van de Nieuwe Bavo blijft de toeschrijving van een werk aan deze vennoten ook hier tot misverstanden te leiden.

'In ons blad van 18 Juli j.l. stond in het onderschrift onder een foto van de Jacobskerk te 's-Hertogenbosch vermeld, dat deze kerk was gebouwd door den architect Jan Stuyt. Dit had moeten zijn door de architecten Joseph Cuypers en Jan Stuyt'.³⁹

Kerk Sint Jans Onthoofding in Zoeterwoude

Een zeer veel aangehaalde kerk is die in Zoeterwoude, ontworpen door Joseph Cuypers en Jan Stuyt in 1902 en onder leiding van alleen Joseph ingericht tot 1905. Hij wordt met name genoemd als voorbeeld van een geslaagde moderne dorpskerk, die een landelijke uitstraling heeft in het kleine agrarisch georiënteerde Zoeterwoude in plaats van de zoveelste mini-kathedraal. Helaas is het gebouw in 1964 tijdens soldeerwerkzaamheden afgebrand en wat ongelukkig herbouwd, waarbij de veelgeprezen kruiswegstaties van Theo Molkenboer behouden zijn gebleven. Nog in 2018 heeft Jojanneke Post met een trompe l'oeil achter het behouden hoofdaltaar een geslaagde suggestie van het afgebroken priesterkoor aangebracht.

In *De Maasbode* van 6-10-1904 gaat het vooral om het geslaagde type dorpskerk:

'Men hoeft geen kunstkenner te zijn om aanstonds de harmonie te voelen van dit kerkgebouw en de landelijke omgeving. Geen brok stadsbouw overgeplant naar het land, geen nagemaakte kathedraal in miniatuur, maar een bedehuis voor een grote buitenparochie, een dorpskerk met de zeldzame deugden van eenvoud en soberheid, en toch zo voornaam en plechtig van karakter, en toon en geest, dat zij ons dadelijk zegt te zijn een huis des Heeren.⁴⁰

De Maasbode rapporteert jaren later, in 17-1-1921, ook over de kerk in een artikel over de jubilerende bouwheer deken Mosmans:

'Onder leiding van de architecten Jos. Cuypers en Jan Stuyt werd de nieuwe kerk gebouwd. Geen kleine kathedraal mocht het worden, maar een kerk met een zuiver dorpsch karakter. Van modernen stijl was Deken Mosmans niet afkeerig, maar voor alles moest het vroom kerkelijk karakter volgens hem blijven gehandhaafd. En zoo is door goede samenwerking en overleg van bouwmeesters en bouwheer een dorpskerk tot stand gekomen, die in onzen tijd als een model van kerkelijke architectuur mag gelden'.⁴¹

In respectievelijk *De Tijd* van 29-12-1906 en *De Maasbode* van 10-8-1912 ging de aandacht uit naar de geslaagde inrichting met de kruiswegstaties van Theo Molkenboer:

'In de nieuwe R.K. kerk der parochie van St. Jan Onthoofding te Zoeterwoude (Zuidbuurt) -een als type van groote dorpskerk uitmuntend bouwwerk der bekende architecten Jos Cypers en Jan Stuyt- deze dagen geplaatst een paar Kruiswegstaties in gebrandschilderde tegels naar artistieke religieus-symbolische ontwerpen van den bekenden Katholieken kunstenaar Theo Molkenboer'.⁴²

2.4. Eerste conclusie over de waardering in kranten

Bij de kerken die in kranten zijn gerecenseerd, is veelal niet aangegeven hoe men tot het oordeel is gekomen. In het merendeel van de artikelen beperkt het oordeel zich tot enkele woorden met uitzonderingen van de langere beschrijvingen in *De Tijd*, *De Maasbode* en een enkele keer in het *Algemeen Handelsblad*. Verreweg de meeste artikelen verschenen in katholieke kranten of in kranten die in overwegend katholieke regio's verschijnen. Ze verschilden echter voor wat betreft de waardering niet van die in andere dagbladen, zoals het liberale *Algemeen Handelsblad*. De namen van de auteurs werden vrijwel nergens vermeld. Verreweg de meeste aandacht ging uit naar de Nieuwe Bavo in Haarlem.

Wanneer het verschijnen van de geselecteerde artikelen per jaar wordt onderzocht blijkt de grootste frequentie in de periode 1906-1940 te zijn, met een hoogtepunt in de jaren 1926-1940. Opvallend is dat een beperkt aantal verschijnt in de eerste zes jaren van de zeer productieve vennootschap met Jan Stuyt en dat de verschijningsfrequentie tussen 1935 en 1940 hoog blijft, terwijl Joseph Cuypers dan inmiddels de tachtig nadert. Zijn aanhoudende productiviteit wordt

bevestigd door zijn zeer langdurig optreden in Heemstede, zoals onderzocht in het hoofdstuk Lokale Waardering.

Vrijwel alle recensies geven een positief oordeel over het beschreven bouwwerk. Een uitzondering is Gummaruskerk in Steenbergen, waar in het artikel de schrijver de kerk beter geslaagd vindt dan menig andere kerk in de omgeving, maar kritiek heeft op de aansluiting van de ronde spits op de daaronder gelegen rechthoekige vormen. De positieve commentaren op kerken hebben betrekking op de harmonie in het ontwerp, de samenhang tussen het sobere exterieur en het lichte en monumentale interieur, en de indruk die de gemetselde gewelven maken met toepassing van gekleurde baksteen.

In tegenstelling tot zijn vader nodigde Joseph Cuypers andere kunstenaars uit om bij te dragen aan de decoratie van het interieur. Die houding leverde hem veel positieve commentaren op, zoals bij de Obrechtkerk in Amsterdam, de Nieuwe Bavo, de Laurentiuskerk in Ginneken en de kerk Sint Jans Onthoofding in Zoeterwoude. Door deze handelswijze geven deze kerken ook een overzicht van de vooraanstaande katholieke kunstenaars uit de periode van bouw en inrichting.

Geregeld kreeg ook het streven van Joseph Cuypers om het exterieur van een kerk aan te passen aan de omgeving positieve aandacht. Dorpen kregen geen mini-kathedraal, maar een naar zijn inzichten van die tijd of bij die locatie horend ontwerp. Met name de kerk Sint Jans Onthoofding ontving voor dit aspect veel aandacht.

De kerken die meer uitgebreid in kranten aan de orde komen, zoals de Remigiuskerk in Duiven, de Laurentiuskerk in Ginneken, de Obrechtkerk in Amsterdam, de Nieuwe Bavo, de Jacobskerk in 's-Hertogenbosch en de kerk Sint Jans Onthoofding in Zoeterwoude kregen ook meer aandacht in tijdschriften en boeken, zoals toegelicht in de volgende paragrafen.

Men geeft in de meeste artikelen ook het gevoel over Joseph Cuypers weer. Die beschrijvingen zijn altijd positief of zeer positief, tot het dweperige aan toe met uitdrukkingen als 'den genialen architect'. Die gevoelens komen ook naar voren bij zijn optreden bij het 40-jarig jubileum Nieuwe Bavo, waarbij hij samen met de bisschoppen het balkon aan de westgevel betreedt en de toeschouwers voor hem applaudisseren. Dit wordt bevestigd door verslaglegging van uitvaarten en andere plechtigheden, waarbij zijn aanwezigheid altijd prominent wordt weergegeven. Het is opvallend dat die algemene waardering voor zijn persoon in de jaren na de Tweede Wereldoorlog in de kranten vrijwel verdween. Zijn ster was verbleekt.

Wanneer men de gebruikte termen in de waarderende passages ordent en analyseert, levert dat een aantal gezichtspunten op die veel werden gehanteerd, zoals het ruimtelijke concept, inpassing in de omgeving, monumentaliteit en soberheid. Onderstaand worden deze uitgewerkt.

Ruimtelijk ontwerp

Veel waarderingsteksten in kranten hebben betrekking op het ruimtelijk ontwerp en minder op het grondplan. Uitdrukkingen als 'harmonie der lijnen', 'zeer mooie verhoudingen', zuiver en edel van lijnen' en 'evenwicht der lijnen' betreffen observaties van de beschouwer bij het zien van de kerk of het betreden van de ruimte. Ook een voorbeeld is de tekst die bedoeld is als een positieve opmerking over 'de indeling der bogen en gewelven en de werking der horizontale lijn'. Een uitzondering is het artikel over de Gummaruskerk in Steenbergen, waarin de auteur tot een negatief oordeel kwam over de groepering van de bouwmassa's met 'niet tot een volkomen harmonische geheel' en 'door geen sterken band onderling verbonden'.

Ruimtelijke inpassing

In de artikelen gaat het om de ruimtelijke inpassing in een dorps omgeving, waarbij vooral de kerk Sint Jans Onthoofding in Zoeterwoude goed scoort, maar die ook van toepassing is op andere dorpskerken, zoals die van Oegstgeest. Teksten die dan vooral gehanteerd werden: 'geheel aanpaste aan de omgeving', 'wonderwel bij de omgeving' en 'kerk met een zuiver dorpsch karakter'.

Soberheid, eenvoud

Kerken van Joseph Cuypers worden in kranten vaak geschetst als sober, maar dan met een positieve connotatie. Met waardeerde de soberheid als een versterking van het ontwerp met uitdrukkingen als 'de uiterste soberheid is betracht', 'in waardigen eenvoud' en 'de vereeniging van soberheid en (...)'. In het hoofdstuk over de waardering voor ontwerpprocessen wordt daar nader op ingegaan.

Originaliteit, maar gebaseerd op het verleden

Met name bij de Nieuwe Bavo, maar ook bij andere ontwerpen, schreef men teksten die weergeven dat het ontwerp enerzijds origineel wordt gevonden, maar anderzijds voortkomt uit stijlvormen van het verleden met bijvoorbeeld 'met de bewonderingswaardige originaliteit dien toch onmiddellijk het ik-weet-niet-wat der middeleeuwen te binnen brengt' of 'hoewel niet oorspronkelijk of nieuw van vinding, toch getuigenis kwam geven van mooi-durven'. Dat sluit ook aan op de visie die de bouwmeester zelf poneerde bij een bespreking van drie kerken van Alexander Kropholler in het *Bouwkundig Weekblad* van 1919, waarin hij zich positief uitliet over het gebruik van vormen uit de middeleeuwse bouwkunst: 'Verder spreekt uit deze werken groote bewondering voor de middeleeuwse, zooals die door Dr. Cuypers met onafhankelijke inzichten hier te lande in onze eeuw is begonnen. In het bijzonder lijken daarbij de eenvoudige redelijkheid, de constructieve schoonheid en de groote nadruk op het eigenlijke van het bouwen van die kunst dingen van waarde om als traditie vast te houden'.⁴³

Monumentaliteit

Andere teksten benadrukken de monumentaliteit van een kerk met 'voornamen en monumentalen indruk', 'monument van echt Christelijk kunst', 'zo voornaam en plechtig van karakter' of 'geheel grootschen indruk'. Van het ontwerp voor de Obrechtkerk in Amsterdam kreeg een auteur ook een zeer monumentale indruk blijkens zijn beschrijvingen: 'rijst de monumentale voorgevel met twee statige zijtorens' en 'De monumentale hoofdingang toont de lijnen van den schuinen dakvorm'. De door Joseph Cuypers nagestreefde soberheid hoefde de monumentaliteit niet in de weg te staan.

Vernieuwen

Zo hoefde ook het voortbouwen op de traditie volgens een aantal auteurs geen handicap te betekenen voor vernieuwingen, zoals naar voren komt in 'zij is een flinken poging het moeilijke vraagstuk van den modernen kerkenbouw op te lossen', 'het nieuwe bestaat in de rijkdom van kleuren en het invallend licht van alle zijden', 'hier nieuwe geest wordt gegeven aan den bouw der R.K. kerken' en 'meer en meer met den tijdgeest meegaan'. Bij het bespreken van de waardering in boeken wordt duidelijk dat ook auteurs vanaf 1970 in Joseph Cuypers een vernieuwer van de kerkelijke bouwkunst zagen.

3. De waardering in tijdschriften

Net als bij de kranten was het mogelijk om via Delpher een goed overzicht te krijgen van de artikelen die over kerken van Joseph Cuypers gedurende zijn werkzame leven zijn verschenen. Nog sterker dan bij de kranten drogen de publicaties in tijdschriften over zijn werk zo goed als volledig op na zijn overlijden. Na 1951 zijn er nog maar vier verschenen in de jaren vijftig en zestig. Zoals uit het vervolg van dit hoofdstuk blijkt, verschuiven na 1950 de geschreven teksten over het werk van de bouwmeester naar vakliteratuur in boeken.

Vanwege de meer beperkte omvang van het aantal bij Delpher aangetroffen tijdschriftartikelen met de zoektermen "Joseph Cuypers" en "Jos Cuypers" was het invoeren van een tweede vereiste omschrijving niet nodig. In totaal kwamen op deze wijze bijna 300 items beschikbaar, waarvan 55 stuks termen van waardering over kerken bevatten.

3.1. De aangetroffen tijdschriften

Naast zeven bladen waarin vijf of meer artikelen over zijn ontwerpen werden gevonden, bleken nog circa twintig tijdschriften enkele artikelen over hem te bevatten. De tijdschriften waarin informatie over zijn werk te vinden is, zijn, in alfabetische volgorde:

Architectura en Bouwkundig Weekblad

Het Genootschap Architectura et Amicitia verzorgde tussen 1893 en 1926 een zeer frequent uitkomend tijdschrift met de naam *Architectura*. Het *Bouwkundig Weekblad* werd opgericht in 1881 als orgaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst en fuseerde in 1927 met *Architectura*. Het fusieblad verscheen tot 1942 als *Bouwkundig Weekblad Architectura*. Joseph Cuypers was actief in de redactie van beide bladen, die in te zien zijn op <http://tresor.tudelft.nl>. Deze database heeft geen zoekmachine, zodat het niet mogelijk op naam van een architect te zoeken. Wel zijn op Wikimedia bestanden beschikbaar met artikelen die geschreven zijn door of over de bouwmeester. Deze zijn opgenomen in www.joseph-cuypers.nl/hoofdstuk4. Opvallend daarbij is dat de architect veel heeft bijgedragen aan deze bladen, maar dat zijn werken daar maar weinig in behandeld worden, afgezien van bijdragen ter gelegenheid van zijn jubilea.

Het gildeboek van het Sint Bernulphusgilde

Dit tijdschrift, werd in 1869 in Utrecht door kapelaan G.W. van Heukelum opgericht om belangstelling te wekken voor kerkelijke kunst. Het was in eerste instantie vooral gericht op de neogotiek met een nogal dogmatisch standpunt dat niet mocht worden afgeweken van historische vormen. Dat was ook de aanleiding dat de belangstelling in latere jaren verminderde en de uitgave van *Het gildeboek* al in 1880 stopte. Het kwam in 1918 weer opnieuw tot leven en was toen gericht op een breder scala aan kunststromingen. Joseph Cuypers leverde in de eerste jaren na 1918 regelmatig artikelen. Het bleef vrijwel ongewijzigd in stand tot 1958, waarna het zich meer richtte op de toenmalige eigentijdse kunst en de naam veranderde in *Kunst en religie: tijdschrift voor religieuze kunst*.⁴⁴

Klei

De uitgave had als ondertitel *Orgaan der Vereeniging van Nederlandsche baksteenfabrikanten* en verscheen voor het eerst op 1 januari 1909 met een bijdrage van P.J. H. Cuypers die eindigde met: 'De vele gebouwen, die ik het voorrecht had, in de laatste halve eeuw te mogen stichten, bestaan grootendeels uit baksteen. Ik ben tot de overtuiging gekomen, dat men in de meeste gevallen geen ander materiaal nodig heeft, om aan alle behoeften te kunnen voldoen'. Het laatste nummer kwam uit op 1 juli 1943, met inmiddels als ondertitel *Tijdschrift gewijd aan de belangen der klei-industrie* en was geheel gewijd aan voorschriften voor uitvoering van gewapende baksteenvloeren. Het blad, met een algemene signatuur, bleef dus door de jaren heen het gebruik van baksteen bevorderen.⁴⁵

Opgang

Een weekblad met de ondertitel *Geïllustreerd weekblad voor godsdienst, wetenschap, kunst, staatkunde, economie, techniek, nijverheid, handel, industrie*. Veel artikelen hebben betrekking op een breed scala van kunsten, van architectuur tot poëzie. Het blad had een katholieke signatuur en kwam daar al in het eerste nummer in 1921 voor uit, met een tekst over geloven, waarin de uitdrukking 'Roomse cultuur' naar voren komt. Het laatste nummer uit 1934 bevat een artikel met 'wordt vervolgd', zodat het dus vrij abrupt moet zijn opgeheven.⁴⁶ Opvallend is dat gedurende de hele periode sprake was van één hoofdredacteur: Herman van den Eerenbeemt. De naam van deze kunstkenner is vooral bekend geworden door zijn aankoop in 1923 van de kruiswegstatie van Albert Servaes, de Kruisweg van Luithagen, die op last van de bisschoppen in 1921 uit een kloosterkapel moest worden verwijderd omdat het lijden van Christus te grof was weergegeven. Dit wijst erop dat hij goed bekend was met katholieke kunst.

Oudheidkundig jaarboek Nederlandse Oudheidkundige Bond

De Nederlandse Oudheidkundige Bond werd op 7 januari 1899 opgericht als de eerste landelijke erfgoedorganisatie. In de jaren 1910-1920 besteedde men veel aandacht aan de 'Grondbeginselen van restaureren' met het bekend gebleven statement 'Behouden gaat voor vernieuwen'. Het eigen blad werd onder wisselende benamingen uitgegeven, van *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* tot *Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond*. Sinds 1950 is de bond koninklijk en nu is de naam van het blad: *Bulletin KNOB*.⁴⁷ Het blad had

geen godsdienstige signatuur en kreeg veel aandacht van het architectenbureau Cuypers, met name tijdens de discussies over de eerdergenoemde grondbeginselen voor restaureren van monumenten.

Van bouwen en sieren, later *R.K. Bouwblad*, *Bouwblad* en *Katholiek Bouwblad*

Het was een veertiendaags tijdschrift en het officiële orgaan van de Groepen Bouwkunst en Beeldende Kunst van de Algemene R.K. (later: Katholieke) Kunstenaars-Vereeniging met vakgroepen voor architectuur en beeldende kunsten. Dit tijdschrift wisselde door de jaren regelmatig van naam. In 1923 verscheen het eerste orgaan voor de vakgroep Architectuur onder de naam *Mededeelingen*, met in de redactie onder meer Pierre jr. Cuypers. Zijn vader was toen voorzitter en later erevoorzitter. Vanaf 1929 deed ook de vakgroep beeldende kunsten mee en werd de naam van het blad van 1930-1934 *Van bouwen en sieren*. Daarnaast kwam ook vanaf 1929 het *R.K. Bouwblad* uit, dat de functie van officieel orgaan van het AKKV kreeg, vanaf 1939 *Bouwblad* en vanaf 1946 *Katholiek Bouwblad*.⁴⁸

Van Onzen Tijd

De ondertitel was *Tijdschrift voor staatkunde, letteren en kunst* en verscheen tussen 1900 en 1920. Het blad werd opgericht door vernieuwende katholieke kunstenaars die onvoldoende weerklank vonden bij bestaande organen, zoals die van het Bernulphusgilde en bij de grote katholieke dagbladen *De Tijd* en *De Maasbode*. Uit deze kringen rondom *Van Onzen Tijd* kwam een jaar later ook de eveneens vernieuwende kunstenaarsorganisatie De Violier voort. Het blad werd na korte tijd het officiële orgaan van deze vereniging, waardoor de nadruk meer op kunst kwam te liggen. Joseph Cuypers publiceerde in dit tijdschrift en was een van de oprichters, voorzitter en zeer actief in De Violier.⁴⁹

Wendingen

De uitgave van dit tijdschrift kwam net als die van *Architectura* tot stand op initiatief van *Architectura et Amicitia* maar dan als maandblad van 1918 tot 1931 en vooral gericht op de architectuur en in mindere mate op de kunst van de Amsterdamse School. Ook dit blad is in te zien op <http://tresor.tudelft.nl>, maar niet te doorzoeken. Het laatst verschenen blad was geheel gewijd aan kerken, waarbij voor wat betreft de katholieke kerken de aandacht uitging naar de generatie die dan relatief jong is, zoals C.M. van Moorsel, B.J. Koldeweij en J.A. van der Laan. De naam van het architectenbureau Cuypers ontbreekt, maar onduidelijk is of Joseph en Pierre jr. Cuypers, net als A.J. Kropholler geen toestemming hadden gegeven om hun kerken op te nemen, of dat alleen de jonge generatie meetelde. Gezien de betrekkelijk orthodoxe opvattingen over de katholieke kerk is dat bij Kropholler goed denkbaar, omdat *Wendingen* ook aandacht besteedde aan protestantse kernbouw. Bij de vennoten Cuypers is dat nauwelijks voor te stellen, omdat met name Joseph juist actief was bij veel algemene tijdschriften. Dit geeft de indruk dat hij in de kringen rond de Amsterdamse School niet meer belangrijk werd gevonden. Bestuderen van de overige nummers versterkt dit beeld. De architect komt nog een enkele keer voor als auteur van een artikel over de verhoging van de beloning van Engelse architecten en bij een afbeelding van de Sint Laurentiuskerk in Dongen, maar voor het overige blijft het stil.

Bij de tijdschriften met waarderende artikelen over de kerken van de bouwmeester is, net als bij de kranten, voor een aanzienlijk deel sprake van 'preken voor eigen parochie' (geschreven en gelezen door katholieken). Hoewel maar vier van de negen beschreven bladen een katholieke signatuur hebben (*Het gildeboek*, *Opgang*, *Van Bouwen en sieren* en *Van Onzen Tijd*) was Joseph Cuypers zeer actief in het redactiewerk van *Architectura* en *Bouwkundig Weekblad* en de Nederlandse Oudheidkundige Bond, met name tot de twintiger jaren. Zo dichtbij de redactie van een tijdschrift functioneren kan door de persoonlijke relaties invloed hebben op de mate van waardering voor het werk van een architect. Bij *Klei* werd het werk van Pierre sr. en Joseph hoog aangeslagen door betrokken baksteenfabrikanten vanwege het veelvuldig gebruik van baksteen in hun ontwerpen. Alleen bij *Wendingen* is geen directe relatie zichtbaar. Overigens droegen ook andere architecten bij aan bouwkunstbladen, zoals bijvoorbeeld Wolter te Riele en Jan van der Laan aan *Het gildeboek*, Nicolaas Molenaar aan *Bouwen en Sieren* en Kees van Moorsel aan het *R.K. Bouwblad*.

3.2. Frequentie van de artikelen door de tijd

1885-1895	1896-1905	1906-1915	1916-1925	1926-1935	1936-1940	1946-1950
2	3	12	15	13	6	4
10 jaar	10 jaar	10 jaar	10 jaar	10 jaar	5 jaar	5 jaar

De frequentie nam toe vanaf 1906 en bleef tot 1940 ongeveer gelijk. Ook hier is een verband zichtbaar met de productie van de bouwmeester zoals die kan worden afgeleid van het oeuvre-overzicht van kerken. Daarnaast is het van belang dat een aantal tijdschriften voor het eerst uitkwam rond 1920 en bijvoorbeeld *Het gildeboek* pas vanaf 1918 opnieuw werd uitgebracht.

3.3. De in tijdschriften aangetroffen teksten met een vorm van waardering

De 55 artikelen konden veelal niet, net als bij de kranten, per kerk worden geselecteerd, omdat een aanzienlijk deel over het kerkelijk oeuvre van de architect in het algemeen gaat. De kerken die wel in artikelen werden behandeld kwamen ook veel voor in de kranten. De aandacht voor deze ontwerpen beperkte zich niet tot één publicatievorm. Van die kerken komt op afstand de Nieuwe Bavo het meeste voor, met daarna zijn eerste zelfstandig ontworpen kerk in Nes aan de Amstel, de Laurentiuskerk in Dongen en de Obrechtkerk in Amsterdam, waarbij moet worden opgemerkt dat de kerken in Nes en Dongen wel vaker in tijdschriften, maar juist niet in kranten worden behandeld.

Een aantal artikelen verscheen naar aanleiding van de jubilea van de architect bij zijn 70ste, 75ste en 80ste verjaardag en na zijn overlijden in 1949. Hiermee wordt de traditie rond zijn vader voortgezet, die bij elke bijzondere verjaardag groots werd geëerd en opnieuw postuum bij zijn 100ste verjaardag in 1927. In het hoofdstuk *Self fashioning* wordt nader ingegaan op de vraag of deze traditie zich beperkte tot de familie Cuypers en wat de rol van Joseph zelf was bij al dit eerbetoon. In het hoofdstuk *Lokale Waardering* geven de werkzaamheden van de bouwmeester rond de onthulling van het standbeeld van zijn vader in Roermond al een eerste antwoord op die vraag.

In het navolgende worden eerst de teksten die betrekking hebben op het gehele kerkelijk oeuvre weergegeven en daarna de omschrijvingen van afzonderlijke ontwerpen. Bij het eerste onderdeel zijn de teksten gesorteerd aan de hand van de omschrijving, zodat inzicht ontstaat in de gebruikte termen en ook in de termen die juist weinig of niet werden gehanteerd. De volledige geselecteerde fragmenten van de tijdschriftartikelen staan op www.joseph-cuypers.nl/hoofdstuk4.

3.3.1. Teksten die betrekking hebben op zijn gehele kerkelijk oeuvre of een deel daarvan

In ongeveer de helft van de artikelen staan waarderende omschrijvingen voor het complete kerkelijke oeuvre van de bouwmeester of een deel daarvan. De daarin behandelde aspecten en de woordkeuze lopen zeer uiteen, zodat een veelkleurig beeld van de waardering is overgeleverd. Om een analyse te kunnen maken zijn ze onderstaand weergegeven naar aard en omschrijving van de vormen van waardering voor zijn kerken, waarbij Joseph Cuypers wordt geschetst als:

- afwezig en zijn naam ontbreekt, daar waar die wel zou mogen worden verwacht;
- twijfelbaar, visieloos, blijven zoeken, man van langzame veranderingen, blijvend zich afvragend wat zijn vader zou hebben gevonden;
- vakman;
- vernieuwer;
- architect en kunstenaar;
- vooraanstaand architect.

De omschrijvingen worden hieronder zo kort mogelijk chronologisch weergegeven met daarbij de context kort samengevat.

De naam van de architect ontbreekt, daar die wel zou mogen worden verwacht

In *De Beiaard* van 1921 ontbreekt in een bijdrage van architect Alphons Siebers (later voorzitter van de Alg. R. K. Kunstenaarsvereniging), de naam van de bouwmeester op een bijzondere wijze. Siebers ging in het artikel in op de relatie tussen P.J.H. Cuypers en H.P. Berlage en merkt op: 'Is het niet droevig, dat de meest waarachtige erfgenaam van Cuypers' kunst door ons zoo weinig gekend wordt? Berlage vond bouwkundige bezieling van religieuze aard aan zijn profane beurs'.⁵⁰ Voor Siebers was dus Berlage de belangrijkste erfgenaam, waarbij hij gemakshalve de wettelijke erfgenaam en vennoot oversloeg. Op dat moment had het oeuvre van de zoon van P.J.H. Cuypers blijkbaar nog zo weinig indruk gemaakt dat hij daar niet op kwam.

Saillant detail is dat tien jaar later Siebers in zijn functie als voorzitter van de Alg. R. K. Kunstenaarsvereniging de bouwmeester bijzonder zou huldigen bij zijn 70ste verjaardag en daarbij memoreerde dat jongeren hem vroeger vaak zagen als een 'Roomschen kathedraalbouwmeester'. Maar later werd hen duidelijk 'dat zijn groote verdienste is geweest, dat hij zelf als jongere den moed heeft gehad te breken met conventies en dat hij, toen hij op zijn volle hoogte stond, het streven der jongeren steeds zijn volle belangstelling heeft gegeven. Spr. dacht bij zijn huldigende woorden ook aan Cuypers' verdienste voor de stedeboouwkunde, waarin hij mede pioniersarbeid heeft verricht (...)'.⁵¹

Op een speciale wijze ontbreekt de naam van de architect twee jaar later in *De Socialistische Gids* in een artikel over een nationale bouwkunsttentoonstelling 1898-1923, georganiseerd door de architecten van Publieke Werken Amsterdam bij het 25-jarig jubileum van koningin Wilhelmina. Het artikel is van de hand van de Amsterdamse architect B.T. Boeyinga. Hij begon het artikel met de opmerking dat het hem speet dat naar zijn mening vooraanstaande jonge architecten als Michel de Klerk, Joan Melchior van der Mey, Jan Fredrik Staal, Hendricus Theodorus Wijdeveld en Jan Gratama niet hadden meegewerkt en dus ontbraken op de tentoonstelling. Wel aanwezig waren tekeningen van P.J.H. Cuypers, van de Beurs van H.P. Berlage, de Nieuwe Bavo van Joseph Cuypers, het station van 's-Hertogenbosch van Eduard Cuypers, een bankgebouw van Christiaan Bernard Posthumus Meyjes, niet nader omschreven werken van Karel de Bazel en Willem Kromhout en Huis Duin en Kruidberg van J.J. van Nieukerken, M.A. van Nieukerken en J. van Nieukerken. Hij besluit het artikel met zijn conclusie: 'Van de overige zooeven genoemde architecten zien we hier ook weer overduidelijk, wie de belangrijkste figuren zijn. Wie dus den ideaalarchitect het meest nabij komen. Het zijn Berlage, De Bazel en Kromhout'.⁵² Het oeuvre van Joseph Cuypers telde voor Boeyinga blijkbaar niet mee.

Een laatste voorbeeld uit het *R.K. Bouwblad* van 1931 geeft weer hoe *De Tribune*, de krant van de toenmalige Communistische Partij van Nederland Communistische Partij Holland, de toen 70-jarige en jubilerende Cuypers omschreef: 'Zijn verdienste is, dat hij geen leelijker gebouwen heeft neergezet dan de meeste andere burgerlijke architecten'. De auteur eindigt het artikel met 'Elk vogeltje zingt (...)'.⁵³

De architect omschreven als twijfelaar, visieloos, blijvend zoeken, man van langzame veranderingen, blijvend zich afvragend wat zijn vader zou hebben gevonden

In de volgende, vrij grote, reeks van artikelen wordt de bouwmeester geschetst met termen die aanduiden dat men hem geen man met een duidelijke visie vond, die wist waar hij naar toe wilde en kon werken zonder de het gezag van zijn vader.

Een eerste aanduiding daarvan komt uit 1908 in een artikel in *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* van de hand van Jan Kalf, die met Joseph samenwerkte in de Rijksc commissie voor de inventarisatie van Nederlandse Monumenten. Die nauwe samenwerking heeft niet voorkomen dat Kalf op een open wijze zijn mening gaf over zijn tot dan toe gerealiseerde kerken. De passage die hier wordt aangehaald staat vrijwel aan het slot van het artikel, nadat eerst veel gunstige commentaren zijn weergegeven. Zo roemde Kalf van de Nieuwe Bavo en bewonderde de fijngevoeligheid waarmee die werd ontworpen, maar zegt dan over de kerken van de eerste tien jaren: '(...) die nauwelijks strookt met den indruk, welken men ontvangt van de bouwwerken van haren auteur uit de eerste

tien jaren zijner werkzaamheid. Want deze zijn wel-overwogen, knap, van goeden smaak, een enkele - de Hilversumsche kerk - zelfs imposant, maar zulk een fijngevoeligheid als uit deze woorden spreekt, vindt men er toch niet in terug. Er is, om de waarheid te zeggen, nog iets kouds in deze werken, iets droogs. Men vermoedt in hunnen schepper een passieloozen mensch of eenen, in wien de zelfdiscipline iets fijns en teers heeft onderdrukt; men vindt in deze kerken noch een teedere liefde, noch een sidderenden eerbied'.⁵⁴ De auteur zag in die eerste periode blijkbaar een architect die door zelfdiscipline zijn kwaliteiten onderdrukte en daardoor niet tot volledige ontplooiing kwam.

Een volgend artikel waarin het zoeken van de architect wordt omschreven komt uit *Het gildeboek* uit 1924 van een auteur 'J.E.B.' naar aanleiding van een voordracht over kerkelijke bouwkunst die Joseph Cuypers hield voor de katholieke kunstenaarsvereniging De Violier. Hij vond de bouwmeester visieloos, niet alleen in de lijn van zijn voordracht, maar ook in zijn kerken: 'Er bleek daaruit, dat de evolutie, waarvan hij sprak, zich geenszins volgens een vast program beweegt, maar onzeker zwevend voortgaat in allerlei richtingen, zonder dat een gemeenschappelijk doel daarin bepaalde eenheid brengt. Want niet alleen in den stijl onzer nieuwere kerken is dat gemis aan eenheid te onderkennen, ook in de hoofdsystemen van plattegrond en opbouw heerscht dezelfde verwarrende veelsoortigheid, die met dezelfde onbestemdheid werd besproken. Na een volkomen lofprijzing van het echt landelijke, nieuwe dorpskerkje van Eygelshoven volgde zonder aarzeling een pleidooi voor den grootschen bouw met talrijke koepels, bestemd voor Beverwijk, dat toch ook een dorp is'. Dit is directe kritiek op de machtige koepels van de Agathakerk in Beverwijk uit 1921, die inderdaad in het toenmalige dorp zeer opvallend zullen zijn geweest, op korte afstand van de wel lage kerk Onze Lieve Vrouw van de Goede Raad uit 1914 van de architect Alexander Kropholler. Auteur stelde de vraag: 'Kan er nu werkelijk van evolutie sprake zijn, wanneer als dorpskerk niet meer, gelijk in Veghel een gothische kathedraal of gelijk in Oudenbosch de St. Pieterskerk wordt nagebouwd, maar in eenzelfde dorp, bijv. Dongen of Beverwijk, grootsche Byzantijnsche en Moorsche koepelbouwen het voorbeeld vormen, waarop plattegrond en hoofdvormgeving terug gaan?'. Vier jaar later bouwde Joseph Cuypers zijn laatste grote koepelkerk in een arbeiderswijk in Bergen op Zoom, de kerk Onze Lieve Vrouw van Lourdes, en daarna werden de voorbeelden van Dongen, Bussum en Beverwijk niet meer herhaald. Auteur J.E.B. was ook niet tevreden over het betoog over de ruimtelijk indeling van kerken: 'Na een opsomming van de voordeelen van den lengte-bouw kreeg ook de centraalbouw een gelijke verdediging. Zoo werd het den luisteraar moeilijk in het betoog een vaste lijn te ontdekken en mocht het niet verwonderen, dat, met zijn altijd weer en telkens weer door tintelende frischheid verrassend woord, de Violier voorzitter aan het eind van de lezing als kern van het besprokene alleen dit oordeel van den spreker naar voren bracht: niet enkel van den vroeger bevoorrecht gothischen stijl, maar ook van allerlei andere bouwwijzen mag de kerkbouwmeester zich met gelijk, vol recht bedienen ter omhulling, omschuivering noemde 't de dichter van het Mysterium fidei'.⁵⁵

In *De Beiaard* van 1925 gaat het om de voorzichtige transitie die Joseph Cuypers volgens de kunstenaar Huib Luns nodig had om los te komen van het werk van zijn vader: 'Maar het langzaam veranderende, zooals wij in onzen tijd dat hebben kunnen waarnemen van de kerken van den vader Cuypers naar de St. Bavo van den zoon Cuypers, geeft wel zoo ongeveer het tempo aan waarin de religieuze architectuur bij behoud van de traditie den weg op gaat'.⁵⁶ Hoewel Luns het behoud van de traditie niet afkeurde, was ook hij ook vol ongeduld om nieuwe lijnen uit te zetten.

In 1929 hield de architect opnieuw een voordracht bij de herdenking in Den Haag van het 25-jarig bestaan van de Katholieke Wetenschappelijke Vereeniging, die hem op een stevig commentaar in het R.K. Bouwblad kwam te staan van de hand van de architect Kees van Moorsel, een traditionalistische architect van een latere generatie (net als bijvoorbeeld Alexander Kropholler). De titel van de lezing was bijzonder en dekte niet echt de lading: 'Bestaat er invloed van het communisme op de bouwkunde in Nederland?'. Uit de door Van Moorsel aangehaalde zinnen lijkt het er niet op dat Joseph bang was voor het communisme, maar meer dat de lijn die door zijn vader is ingezet, inhoudelijk ondersteund door zijn oom Joseph Alberdingk Thijm, niet meer werd

begrepen en de architecten daarvan waren losgeraakt. Enkele zinnen betreffen: 'Ook in ontwikkelde kringen is op 't gebied van bouw- en sierkunst geen kenmerk te vinden voor onze zeer positieve levensopvatting' en 'Onze beschaving mag met de tijdsomstandigheden in verstandelijke richting vooruitgegaan zijn, op het veld, waar 't gemoed zich in vormen moet uiten voor de groote massa, bleven wij met lamheid geslagen'. De architect gaf daarmee een vrij somber beeld van de architectuurontwikkeling in zijn tijd, maar wees ook een oorzaak aan: 'De fijngevoelige naturen voelen zich daar niet bevredigd en worden geprikkeld tot revolutie, als de gezonde evolutie uitblijft'. Juist deze laatste stelling was voor Van Moorsel aanleiding voor uitdieping in zijn betoog. Hij vroeg zich af of een gezonde evolutie mogelijk is en tegen welke revolutie die zou moeten worden ingezet. Bleef Joseph Cuypers niet teveel hangen in de transitie in de kerkelijke bouwkunst die zijn vader samen met Alberdingk Thijm had bereikt? Hij ondersteunde dit door de vraag op te werpen of er dan niet betere voorbeelden waren dan de kerk van Lierop, waar de 'geest hier verloren [is] geraakt in een onnoozel gespeel met vormen, die het doel van het werk miskennen'. Hij doelt hier op de kerk Heilige Naam van Jezus van Carl Weber uit 1892, waar de enorme koepel op de viering staat en die volgens auteur ieder doel mist, al licht hij dat niet nader toe. Dan had volgens hem Joseph Cuypers beter gepresteerd bij zijn Laurentiuskerk in Dongen. Daar is volgens van Moorsel het concept op de koepel gericht en zijn de overige delen daaraan ondergeschikt, terwijl in Lierop de koepel slecht decoratief is. Hij is dus positief over het concept van Joseph, maar laat ook niet na op te merken dat hij het bouwen van koepels op zich afwijst. Net als bij Kropholler komen in de kerken van Van Moorsel geen koepels voor, omdat hierdoor de plaats van Christus op het hoofdaltaar in de lage absis ondergeschikt zou raken aan die van die gelovigen onder de hoge koepel.

Na een bespreking van kerken uit eerdere eeuwen komt de auteur op de stelling dat de Hervormde Kerk te Den Burg op Texel een bouwwerk is dat volkomen aan zijn doel beantwoordt, waarbij alléén van een bouwkundig schoon sprake is, zonder dat decoratieve bijkomstigheden afbreuk doen. Hieraan voldoet volgens hem de kerk van Dongen beter dan die van Lierop. Hij concludeert hieruit dat een ontwerp gebaseerd moet zijn op bouwkundig schoon en dat decoraties een werk dat hieraan niet voldoet slechts verstoppen, zodat de vraag gerechtvaardigd is of er nog een gezonde evolutie nodig is. Hij deelt het pessimisme van Joseph Cuypers niet als men zijn conclusie maar in de praktijk zou brengen. Aan het einde van artikel wijst hij nog op een brochure van Kropholler, waarin onder meer de voor het oeuvre van Joseph Cuypers belangrijke koepels worden afgewezen, ten gunste van de basilicale ontwerpen met dikke muren, kleine ramen en een houten open dakstoel direct op die muren.⁵⁷

Ter gelegenheid van zijn 75ste verjaardag beschrijft de schilder Joan Collette in het *R.K. Bouwblad* zijn vroegere mentor en werkgever als een architect die ook na de dood van zijn vader zich bleef afvragen wat hij van een ontwerp zou hebben gevonden met formuleringen als: 'toen mijn vader nog leefde', of 'mijn vader zou gezegd hebben', en 'mijn vader was van meening'. Collette geeft aan daarover weleens te hebben geglimlacht, maar ziet ook voordelen van dit teruggrijpen: 'maar wij, die beseffen, dat geen bouwen mogelijk is zonder fundament, en die weten, dat de grondslagen voor een herleving zoo hopeloos zoek zijn of althans slecht gekend worden, en die van meening zijn, dat het erfgoed der vaderen eerbiedig en met een tot leeren bereidwilligen geest benaderd dient te worden (...).⁵⁸

Na het overlijden van de bouwmeester in 1949 schrijft Jos Klijnen (een in Duitsland en Delft opgeleide architect, die veel werk heeft verricht voor de wederopbouw van Venlo en in Geleen, waar Joseph zijn gedachtengoed over stedenbouw al eerder stevig had vormgegeven) een memoriam in het *R.K. Bouwblad*. Klijnen komt daarin op de opmerkelijke conclusie dat de architect op latere leeftijd niet zozeer streed om het bestaan, dan wel om eer en aanzien en ook dat hij daarvoor voldoende bewapend was. Dit is een aanwijzing voor het verder uit te werken begrip Self fashioning. Hoewel de auteur niet expliciet schrijft dat hij alleen de kerkelijke architectuur van Joseph Cuypers behandelt, blijkt uit de voorbeelden wel dat hij vooral kerken voor ogen had. Hij omschreef het ontwerpproces als volgt: 'Joseph Cuypers ontwierp al tekenende. Hij had wel een

vage voorstelling als hij begon, doch hij was bang het niet te grijpen, het lijnenspel was aarzelend en al doende kwam hij eerst tot vastere vormen en dan soms nog tot vormen, die aan de controle van zijn geest ontsnapt waren, o.m. omdat hij het ornament om het ornament minde. (...). Hij licht dat toe aan de hand van het ontwerp voor de Nieuwe Bavo, waarbij hij opmerkt dat de architect een sterker begrip van ruimte had dan zijn vader en daardoor 'de gewelven niet alleen als wonderlijk zwevende steenmassa demonstreerde, maar ook als expressie van het monumentale'. Maar ook 'Joseph, reeds bij de aanvang in beslag genomen door te veel wetenschap der gehele kunsthistorie, stond niet onbevungen genoeg gereed voor de sprong; er toefden te veel storende geesten in zijn brein'. Dat riep de vraag op of de overledene had bijgedragen aan de ontwikkeling van de (kerkelijke) bouwkunst. Die vraag beantwoordt hij deels positief. Hij ziet een ontwikkeling via het werk van Joseph Cuypers en H.P. Berlage, in de praktijk gebracht door Alexander Kropholler en Dom Bellot en noemt die stroming een Romaansachtige boerenarchitectuur. Juist de vormgeving die Kees van Moorsel bepleitte. Hij ziet in het kerkelijk werk van de bouwmeester van zijn eerste Urbanuskerk in Nes aan de Amstel een streven naar piramidale opbouw, vermengd met een basilicaal grondplan en noemt die vermenging een zwakheid. Hij vindt dat die gezochte piramidale opbouw leidt tot centraalbouw en daardoor tot de minder geslaagde koepelkerken van bijvoorbeeld Bussum, Beverwijk en Dongen, die hij omschrijft als: 'De luchtcurven vallen scheef, de verticaal oprijzende delen zijn te weinig verticaal, de bouw is veel te vast aan de grond geklonken, voor de kathedraal [Nieuwe Bavo] zou ik zelfs de uitdrukking: "als een plakleer aan de grond" willen bezigen'. Aan de andere kant merkt hij op dat Joseph meer dan zijn vader de mogelijkheden zag om niet alleen door geleidelijke ontwikkeling, maar ook door (beperkte) sprongen de architectuur te verbeteren. Opvallend is zijn constatering dat de werken uit de tijd van de vennootschap met Jan Stuyt meestal van de geest van zijn compagnon zijn doordrongen en slechts enkele die van Joseph.⁵⁹

De architect als vakman

De Belgische architect Huib Hoste, in Nederland vooral bekend als ontwerper van het Belgenmonument in Amersfoort uit 1916, hield in *Het gildeboek* van 1919 een pleidooi voor het naast elkaar bestaan van bouwen naar historische vormen en van ontwerpen die niet te herleiden zijn tot eerdere stijlen. Hij noemt daarin Joseph Cuypers en de edelsmid Jan Brom als voorbeelden: 'Onder de kerkelijke kunstenaars van heden zijn er, en er zullen er meer komen in de toekomst, die wel de extravagante theorieën over de onmogelijkheid om zich in een historischen stijl in te werken van harte verwerpen, die een gothieke kerk van Jos. Cuypers evengoed een kunstwerk noemen als zijn nieuwe kathedraal van Haarlem, en die in Jan Brom, toen hij zich nog niet van de gothiek had losgemaakt, geen artistieke stumper zien, maar die toch voor elken kunstenaar het recht opeischen, om geheel volgens eigen inzicht, los van eigen historischen stijl zijn artistieke scheppersdrang te uiten'.⁶⁰

De architect als vernieuwer

Als tegenhanger van de artikelen waar Joseph Cuypers wordt omschreven als visieloos, aarzelend en twijfelbaar zijn er ook die hem schetsen als vernieuwer van de kerkelijke bouwkunst.

Al in 1907 gaf J.L.M. Lauweriks (jongste zoon van het hoofd van de beeldhouwerswerkplaats Cuypers en Stoltzenberg, oprichter met K.P.C. de Bazel van een architectenbureau en redacteur en vormgever van het tijdschrift *Wendingen*) in het tijdschrift *Klei* Joseph Cuypers een belangrijke plaats in de nieuwe architectuur. Hij opent het artikel met de opmerking dat hij 'tegenstander is van elke historische navolging, maar niet alles wat niet modern is verwerpt'. Hij noemt de Nieuwe Bavo als goed voorbeeld, waarbij de hoofdvorm weliswaar op bestaande bouwstijlen is gebaseerd, maar de toepassing van het materiaal modern met kleurige bakstenen en terracotta. Hij roemt de sobere vormen van pijlers, bogen en gewelven, waardoor de onrustige versieringen in de neogotiek worden vermeden, de kleine vensters waardoor rustige muuropervlakken zijn ontstaan, die echt de ruimte omhullen. Zijn eindoordeel over de Nieuwe Bavo is: 'Hieruit alleen volgt reeds, dat we in dezen bouw te doen hebben met een streven, moderne gedachten tot uitdrukking te brengen'.

Een ander voorbeeld voor hem was de Antoniuskerk in Utrecht, die zodanig is geconstrueerd dat de gewelven volledig steunen op de pijlers en niet op de buitenmuren, hetgeen volgens hem op andere wijze ook bij de Jacobskerk in 's-Hertogenbosch werd doorgevoerd. Hij eindigt met de conclusie: 'Uit deze evolutie komt aan den dag, dat men op het gebied van kerkenbouw moderne gedachten, vindingen en inzichten tot uitdrukking wil brengen en dat in Holland de monumentaalarchitectuur van lieverlede zulk een karakter aanneemt, dat zij kan worden opgenomen in de kunstbeweging dezer eeuw'.⁶¹

De vernieuwing van de architectuur speelt ook een rol eerdergenoemde artikel van Jan Kalf in *Elsevier's*. In het begin van het artikel is een zin opgenomen, die door meer auteurs zou worden herhaald: 'Zoon van den 'grooten Cuypers' en van eene zuster van J.A. Alberdingk Thijm, zijnen peter, scheen Joseph Cuypers al 'par droit de naissance' aangewezen tot den eerepost drager te zijn van sommige der edelste traditiën van het Nederlandsche katholicisme, - eerepost, dien hij sinds den bouw der Haarlemsche hoofdkerk van Sint Bavo, ook 'par droit de conquête' gezegd mag worden te bekleeden'. Dus niet alleen voorbestemd een vooraanstaand architect te mogen zijn vanwege zijn geboorte, maar sinds de Nieuwe Bavo ook vanwege zijn kunde. Hij had zijn bestemming waargemaakt. Auteur vervolgt het artikel met de keuze die Joseph in de eerste jaren maakt tussen het voortgaan op de winstgevende weg die zijn vader was ingeslagen of een eigen weg zoeken en daarmee onzekerheid creëren. Hij concludeert dat de architect dat laatste heeft gedaan en daarmee 'liever dan naar een gemakkelijke glorie te grijpen, gehoor gaf aan zijn artistiek geweten', waarmee hij koos voor vernieuwing.⁶²

In de *Hollandsche Revue* van 1908 is een samenvatting van het artikel van de hand van Jan Kalf opgenomen. Opvallend zijn de verschillen tussen deze samenvatting, van een anonieme auteur, en de complete tekst. De vrij uitgebreide tekst over de 'passieloze kerken' is niet meer terug te vinden. Deze toch vrij kritische omschrijving kwam de auteur blijkbaar niet uit. Wel bijna één op één wordt de tekst herhaald over de eigen weg die de bouwmeester koos en die wordt dan zo uitgebreid dat ook andere conclusies van Kalf naar voren komen, vermengd met eigen interpretaties als: 'En Cuypers heeft eigen wegen gezocht als kerk-bouwmeester'. Verderop worden zinnen van Kalf weer letterlijk weergegeven, als 'Ik ken geen hedendaagsch Nederlandsch bouwwerk, – aldus deze biograaf van Cuypers – dat bij zooveel wezenlijke verdiensten, ook een zoo algemeen waardeerbare en gewaardeerde schoonheid, zooveel "charme" bezit'. Hij formuleert de opdracht voor Joseph als 'Een taak, die wel een leven waard is, mag het heeten, voor het wonderlijk-opengebloede, hedendaagsche, Katholiek-religieuze gemoedsleven in Nederland de adaequate kerken te stichten (...)'. De auteur geeft hiermee een volledig positief oordeel weer, daar waar Kalf kritisch was, zoals bijvoorbeeld bij de weggelaten zin over het materiaalgebruik in het interieur van de Nieuwe Bavo: 'De sterk-sprekende kleuren der baksteen zijn er nog verlevendigd door het gebruik van verglaasde steen, wat de contrasten wel wat hard doet zijn: men voelt, dat de bouwmeester nog zoekt, en zijn kleurenmateriaal nog niet beheerscht'.⁶³

Alphons Siebers, die de naam van Joseph Cuypers weglief bij de reeks van baanbrekende architecten, was bij beschreven huldiging van de bouwmeester in 1931 aanmerkelijk positiever over de bouwmeester: 'hoe de jongeren in hun schooltijd Cuypers vooral zagen als den Roomschen kathedraalbouwmeester. Later is hun duidelijk geworden, dat zijn groote verdienste is geweest, dat hij zelf als jongere den moed heeft gehad te breken met conventies en dat hij, toen hij op zijn volle hoogte stond, het streven der jongeren steeds zijn volle belangstelling heeft gegeven'.⁶⁴ Dus niet alleen breken met conventies, maar ook kansen bieden aan jonge kunstenaars. Zijn vennootschap met Jan Stuyt van 1899-1909 was daar een vroeg voorbeeld van.

Jan van Dongen (waarschijnlijk de in Apeldoorn gevestigde architect van katholieke kerken en instellingen, die ook samenwerkte met zijn oom, de Bredase architect Jan van Dongen) besteedde in 1935 in het *R.K. Bouwblad* aandacht aan een nummer van het Duitse blad *Die Christliche Kunst*, een themanummer over Nederlandse (kerkelijke) bouwkunst. De auteur in het Duitse blad die vooral wordt aangehaald is Jan Engelman (kunstcriticus en dichter, en vanaf 1953 hoogleraar aan de Jan van Eyck Academie in Maastricht in de nieuwere kunstgeschiedenis en esthetica). Engelman

geeft een exposé over de ontwikkeling van de kerkelijke kunst in Nederland vanaf het herstel der bisschoppelijke hiërarchie, dat in het kort samengevat volgens hem neerkomt op: 'Waterstaatsstijl, Alberdingk Thijm, Dr. Cuypers, Mgr. van Heukelom, De Violier, Dr. Kalf, Jos. Cuypers, Pieter van der Meer de Walcheren'. Hij ziet dus Joseph Cuypers als een schakel in de ontwikkeling van de kerkelijke (bouw)kunst, die loopt van voor de activiteiten van Joseph Alberdingk Thijm en Pierre Cuypers vanaf circa 1850, via de Utrechtse School in de neogotiek, de nieuwe kunstopvattingen van het kunstenaarsgezelschap De Violier naar Joseph Cuypers. Na deze was er nog een ontwikkeling aan te wijzen naar de ideeën van de katholiek geworden schrijver Pieter de Meer van Walcheren, die via zijn artikelen een grote invloed uitoefende op jonge kunstenaars. Volgens Engelman is er dus zeker sprake van ontwikkeling en dus vernieuwing van de kerkelijke kunst. Minder positief was een andere auteur in dat nummer, de Duitse August Hoff, die de kerkelijke bouwkunst in Nederland ver achter vindt staan op de profane architectuur, zoals ontworpen door H.P. Berlage. Engelman vond echter het artikel van Hoff oppervlakkig en hij miste een principiële basis.⁶⁵

Architect en kunstenaar

In drie artikelen wordt de op poëtische wijze waarop de bouwmeester zijn architectuur verklaarde aangehaald of wordt zijn architectuur op die wijze weergegeven. De eerste keer dat dit gebeurde was in toen Jan Kalf in *Elsevier's* de woorden van Cuypers aanhaalt met zijn verklaring voor de relatief lage gewelven van de Nieuwe Bavo: 'Moet daarin niet worden erkend de weerspiegeling van wat het Hollandsche landschap dien ouden bouwmeesters te zien en te voelen gaf - een groote ruimte, afgeteekend door fijne, teere profielen aan den horizon, zonder scherpe kleuren of harde contrasten: eene ruimte niet omschreven door krachtige bergruggen, maar voelbaar door de tinteling der atmosfeer en de afbleekende tonen van 't geboomte onzer polders?'. Uit deze zin komen de gedachten van Joseph naar voren met de kerk als een kunstwerk, die, behalve met ratio, met groot gevoel voor omgeving en historie moet worden neergezet. Jan Kalf vond dit getuigen van grote kennis van en waardering voor eerdere architecten, met name die in de periode voor de reformatie.⁶⁶

Volgens *Het gildeboek 1931-1932* sprak ook E.J. Haslinghuis (vice-deken van het Gilde en later onderdirecteur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, maar vooral bekend geworden als auteur van *Bouwkundige termen, verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*) Joseph Cuypers bij zijn 70ste verjaardag toe. Hij zei tegen de jubilaris: 'Als ik goed zie dan lag op den bodem van die actie een zekere afkeer van het doctrinaire, dat toen ging heerschen in de overigens zeer eerbiedwaardigen binnenkring van het Gilde, waar niet-kunstenaars den boventoon voerden en de neiging hadden, ten opzichte van kunstbeoefening normatief op te treden. Een afkeer van de formule, waaraan men zich vastlegt als voor anker'. Hiermee doelde hij op de afkeer van Joseph Cuypers en zijn medestrijders in De Violier tegen de doctrinaire neogotiek, met name gehanteerd in het Gilde voor 1918. Hij vervolgde zijn toespraak met het gebruik van een tekst van Lodewijk van Deyssel, pseudoniem voor de zoon van Joseph Alberdingk Thijm, voor een aanduiding van het werk van de bouwmeester: 'de vloeiingen en zwevingen van het gevoel, die niet vatbaar zijn in de stolling van de verstandelijke formule'. Hij vond deze werkzaam op de 'toon van zijn werk, die daaraan zijn bijzondere timbre gaf'.⁶⁷

In een artikel in de *Stem van Nederland* van 1946 beschreef een anonieme auteur een portret van Joseph Cuypers van de hand van Huib Luns, met als toegevoegde achtergrond het interieur van de Nieuwe Bavo in aanbouw. De tekst is: 'een fijne architectenkop toen reeds, vergeestelijkt en hoofs tegelijkertijd, onder het Franse baardje de zwierige toen befaamde roomkleurige das. Bij alles: een ernstig, verstandelijk man, die zijn geest wist over te brengen op de vorm en de gestalte van zijn bouwwerk, dat noch zich kenmerkt door de hoge jubel der gothiek, noch door de zware arbeid van de romaanse trant, doch dat geheel doordrongen is van een katholiek beleven dat opnieuw de redelijk-zedelijke ernst van Thomas van Aquino ging doorvoelen'. Ook deze auteur eindigde dit deel van het artikel over het 85ste verjaardag van de bouwmeester met de zin die de architect zelf had geschreven over de Nieuwe Bavo en in de eervorige alinea is opgenomen. Deze poëtische

omschrijving werd dus bijna 40 jaar later nog voldoende maatgevend gevonden om het oeuvre van de architect te omschrijven.⁶⁸

Vooraanstaand architect

De laatste van de artikelen die betrekking hebben op de architect zelf zijn geschreven naar aanleiding van jubilea en huldigingen en één die betrekking heeft op het aanbieden van een geschenk aan de toenmalige paus. De artikelen naar aanleiding van jubilea beginnen vanaf de 70ste verjaardag van de architect, dus in 1931 en eindigen bij zijn 85ste verjaardag in 1946. Het daarna volgende jubileum in 1951 heeft de bouwmeester niet meer gehaald.

Het eerste geselecteerde artikel komt uit de *Javapost* van 1917 door een anonieme redacteur. Het betreft de overhandiging van een album met de kerkelijke werken van Cuypers aan paus Benedictus XV in het Vaticaan. Gezien zijn betrokkenheid met het geschenk heeft de bouwmeester het album waarschijnlijk zelf samengesteld, waardoor het interessant is na te gaan welke keuze hij heeft gemaakt: 'Het middenstuk is de St. Bavo-zelve; daaromheen vormen een waardigen krans de kerken van St. Gummarus te Steenberg, van St. Anna te Breda, van St. Laurentius te Oegstgeest en van St. Laurentius te Hamont (België)'. De auteur heeft daar ook zelf een oordeel over blijkens zijn omschrijving: 'Het geheel zal den H. Vader ongetwijfeld een allergunstigst denkbeeld geven van de benijdenswaardige hoogte, die in ons vaderland de kerkelijke bouwkunst, zoo nauw met den glorievollen naam Cuypers verbonden, heeft bereikt. Des te benijdenswaardiger, wanneer men daarmee vergelijkt de nog altijd karakter en geest missende kerken, die tegenwoordig meestal in Italië worden gebouwd en die haast evengoed als theaters konden dienen'.⁶⁹ Hij noemt dus hier de naam Cuypers en niet alleen Joseph, van wie de kerken zijn opgenomen. Mogelijk heeft het begrip 'theater' in Italië te maken met de omschrijving die de architect hanteerde voor kerken zonder zijbeuken. In een brief aan de Liturgische Commissie van het bisdom Haarlem merkte hij op: 'de goede smaak vereischt de gelijkenis met schouwburg (circus) of concertzaal, zooveel mogelijk te vermijden, zoodat het naar de meening van den opdrachtgever, geen aanbeveling verdient alle pilaren of steunpunten weg te werken'.⁷⁰ Gezien het specialistische karakter van deze opmerking in het artikel is het aannemelijk dat Joseph Cuypers deze kennis heeft meegegeven aan de auteur.

In *Het gildeboek* van 1931-1932 werd veel aandacht besteed aan het 70-jarig jubileum met een artikel over de toekenning van het erelidmaatschap van het Bernulphusgilde en een afzonderlijke bijdrage over de huldiging door verschillende initiatiefnemers in Amsterdam. Bij het erelidmaatschap wordt opgemerkt dat hij dit ontving voor op een 'den zeer verdienstelijken afbouw van de kathedrale kerk St. Bavo te Haarlem' met als nadere toelichting: 'De deken hield daarop een treffende toespraak tot den heer Cuypers en wees op het zeldzame feit, dat een Nederlandsch architect de gelegenheid krijgt om een kathedraal te bouwen en op de schitterende wijze, waarop een lid van St. Bernulphus zich van zulk 'n zware taak gekweten heeft. Het eerlidmaatschap van ons Gilde is een bewijs, hoe het werk van ir. Cuypers door onze broederschap hooggeschat wordt'.⁷¹ Blijkbaar had deze toekenning niet alleen betrekking op de Nieuwe Bavo, maar ook op zijn complete werk.

Op 27 juni 1931 vond een volgens het verslag in *Het gildeboek* druk bezochte huldiging van de architect plaats op initiatief van vertegenwoordigers van De Violier, het Bernulphusgilde en Algemeene R.K. Kunstenaarsvereniging in een zaal in het Vondelpark. Uiteraard zijn alle sprekers positief over de jubilaris, maar hier is vooral nagegaan wat zij daarbij hebben weergegeven als waardering voor zijn (kerkelijk) oeuvre. Namens de kunstenaarsvereniging sprak architect P.G. Buskens die opmerkte: 'Ge hebt dat gedaan als scheppend en als leidend kunstenaar, als docent, als leider van Cuypers' kunstwerkplaatsen niet het minst, door uw steeds klaar staan om jonge kunstenaars vooruit te helpen. Ge hebt daardoor bijgedragen tot de verheffing van het peil, waarop de bouwkunst en haar beoefenaars staan'. Hiermee kende hij de bouwmeester dus een leidende rol in de ontwikkeling van de bouwkunst toe en, gezien de samenstelling van de initiatiefnemers, moeten zij daarbij vooral hebben gedacht aan de kerkelijke bouwkunst. De vice-

deken van het Bernulphusgilde voegde daar aan toe dat de jubilaris veel ontsieringen in kerken heeft helpen voorkomen door zijn actie in 1896 om het gilde 'uit te breiden door in zich op te nemen tal van jonge kunstenaars, die op zich zelf stonden en verstoken bleven van kennis der christelijke kunstbeginselen'. Geheel in de lijn van Joseph Cuypers eindigt het verslag met: 'een herdenking van wijlen zijn vader, dr. P. J. H., bleef niet achterwege'.⁷² Na alle huldigungen in 1907, 1917, 1927 en bij de onthulling van zijn standbeeld van vader Cuypers in 1930 was dit ook in 1931 weer nodig. Bij het onderwerp self fashioning wordt hier nader op ingegaan.

Ook in het *R.K. Bouwblad* besteedde aandacht aan dit jubileum. In het artikel wordt Joseph vergeleken met H.P. Berlage. De auteur ziet 'een groot verschil, dat het onderscheid in persoonlijke aanleg kenmerkt'. Voorts constateert hij dat 'Cuypers in gelijke mate den invloed van zijn tijdperk onderging. Hij heeft intensief de stroomingen ervaren, die het recht van de natuurlijke vrije uiting, (de directe zeggings in de woordkunst, de open lucht in de schilderkunst) opeischten en ervoor gestreden met woord en daad'. Blijkbaar werden beiden als vernieuwers van de kunst gezien. Aan zijn strijd tegen de dogmatische neogotiek, die toen al geruime tijd geleden was voltooid, besteedt de auteur eveneens aandacht: 'Hij wist te goed de rethoriek in de nieuwgothische bouwkunst om daartegen niet overtuigd in verzet te komen; hij heeft t  veel bouwmeestersras dan dat dit niet in zijn werk, in de wijze van samenstellen der onderscheidene onderdeden en in het geheel kenbaar zou zijn'. Daarnaast wordt in het artikel het door Joseph voortbouwen op het rijke verleden genoemd: 'Naast zijn gevoeligheid voor het wijzigen der inzichten, leeft zijn gevoeligheid voor de waarde der traditie. Hoe zou hij als katholiek bouwmeester anders kunnen?'.⁷³

Tenslotte kan over deze 70ste verjaardag het artikel van de architect Jos Klijnen in *Bouwkundig Weekblad Architectura* worden aangehaald, een lovende bijdrage gevolgd door een beknopte bouwgeschiedenis van de Nieuwe Bavo. Hij getuigt van voorspellende gaven met de opmerking: 'De levens van vader [P.J.H] en zoon zijn zeer dooreengestremeld en later zullen de Cuypersen den kunsthistorici misschien evenveel hoofdbreken geven als de Van Eycks'. Hij kon nog niet weten dat Pierre jr. de opgave verder zou bemoeilijken. Hij merkte ook op dat in de tijd van Joseph Cuypers langzaam aan de twijfel over de duurzaamheid der traditionele vormen begon, maar dat Cuypers genoeg energie had om de nieuwe te ontdekken, 'al zal hem de zekere armoede en hardheid van het nieuwere' niet zijn ontgaan.⁷⁴ Hij vindt dat de architect goed is in het laten zien van de mentaliteit van de opdrachtgever in zijn ontwerpen, met als geslaagd voorbeeld het Ignatius College in Amsterdam. Tot zijn meest geslaagde ontwerpen naast de Nieuwe Bavo rekent hij de Remigiuserkerk in Schimmert en de kerk Onze Lieve Vrouw ten Hemelopneming in Bussum en vindt ze de beste van die tijd.⁷⁵

Vijf jaar later besteedde het *R.K. Bouwblad* opnieuw aandacht aan de architect ter gelegenheid van zijn 75ste verjaardag met een artikel geschreven door de schilder Joan Collette. Die begon het artikel met een beschrijving van de vitaliteit van Joseph, de jonge Cuypers. Blijkbaar werd die naam niet gehanteerd voor zijn zoon Pierre jr., die toen toch ook al 45 jaar was. In het uitgebreide artikel beschrijft Collette alle positieve eigenschappen van Joseph en rondt dit af met de samenvatting: 'Hoe het ook zij, wat zullen wij allen in onze manieren en hebbelikheden nog ontzettend veel moeten veranderen opdat een figuur als Cuypers niet zal gaan gelden als een legendarische verschijning, die geen navolgers vond'. Hij vervolgt met een verslag van een huldiging van de jubilaris met onder meer een receptie van de locoburgemeester in het stadhuis van Nijmegen op initiatief van de katholieke kunstenaarsvereniging AKVV. Deze had ook als een van de drie partijen het initiatief had genomen voor de eerder aangehaalde huldiging in 1931 in Amsterdam. De vereniging was in 1921 door hem opgericht en hij was erevoorzitter. In een lofrede meldde de voorzitter 'dat het allermindst zijn taak was 's bouwmeesters werken een waardeering mee te geven. In grooten getale zijn ze over het land verspreid: religieuze en profane nieuwbouw, restauraties, streekplannen en wat dies meer zij. De criticus der toekomst zal de plaats aanwijzen, welke zij innemen te midden van de werken der tijdgenooten'.⁷⁶ Dit keer dus geen oordeel, maar een afwachten op een toekomstig oordeel. Wel werd een aanzienlijk ingezameld bedrag overhandigd,

wat volgens het verslag tot ontroering bij Joseph en zijn echtgenote leidde. Tot verbazing van de aanwezigen stortte de jubilaris het gehele bedrag meteen in fonds voor noodlijdende collega's van de vereniging. Bij dit artikel wordt slechts één afbeelding weergegeven en wel van de Nieuwe Bavo, die ook bij de meeste andere artikelen werd getoond als één van zijn ontwerpen. Blijkbaar werd dit steeds zijn belangrijkste werk gevonden.

Het *Bouwkundig Weekblad Architectura* besteedde aandacht aan zijn tachtigste verjaardag. De architectuurcriticus J.P. Mieras kon, vanwege de oorlogsbezuinigingen, slechts korte aandacht aan dit jubileum besteden, zodat hij het accent legt op de leidsman Joseph Cuypers met als inleiding zijn eruditie, geestesbeschaving en waardigheid. Hiermee was Cuypers in staat: 'om een kunst zoo verstrengeld met het maatschappelijk leven als de bouwkunst is, de edele kracht te geven, zonder welke deze kunst niet hoog gehouden kan worden'.⁷⁷

Het is opnieuw Jos Mieras die in het *Bouwkundig Weekblad* (het woord *Architectura* werd na de Tweede Wereldoorlog niet meer toegevoegd) een memoriam schreef. Wederom roemt hij het huiselijk milieu van hoge geestesbeschaving waarin de bouwmeester verkeerde in de kringen van zijn vader en peetoom Joseph Alberdingk Thijm. Hij geeft ook weer dat Joseph voor de nieuwe generatie alleen het voorbeeld had gegeven, maar hen niet in woord en geschrift had meegenomen. Hij merkt op dat Joseph Cuypers architect BNA de belangrijkste titel vond, omdat die op de rouwkaart werd vermeld.⁷⁸

3.3.2. Teksten die betrekking hebben op een bepaalde kerk

De Nieuwe Bavo

In een *De blijde wereld* (met als doelgroep meisjes) werd vooral de nadruk gelegd op de grote afmetingen van deze kerk: 'Ik voelde me zoo heel, heel klein daar in dat geweldige gebouw, onder dien hoogen koepel, naast een van die machtige zuilen en ik herinner me nog, dat op 'n gegeven oogenblik verbijsterend tot me doordrong hoe 'n geweldige kracht Samson (uit 't oude testament) toch gehad moet hebben, om met één ruk zoo'n tempel in elkaar te doen storten! Als je 't bouwwerk goed beziet, krijg je dan geen diep ontzag voor 'n architect als Jos Cuypers, die zóó'n kunstwerk ontwierp?'.⁷⁹ Juist die afmetingen hadden van de architect niet zo'n indruk moeten maken. Hij had door het gebruik van de gedrukte Egyptische driehoek de gewelven relatief laag en het schip kort gehouden om de functie van een aangenaam omhullende parochiekerk te benadrukken. Voor deze beschouwer was dat niet gelukt.

In de krantenartikelen van C.N.J. Meijsing wordt het gevoel dat dit gebouw moest opwekken benadrukt. In het artikel in *De Stem van Nederland* wordt dat omschreven als: 'Cuypers' kathedraal wil eerbiedig benaderd en ontdekt worden, ge moet de juiste plek vinden vanwaar ge hem in ogenschouw neemt en dan op een stille zomeravond kan dit geheel van koepels en torens u eensklaps ontroeren, zoals het zich dan aftekent tegen de duister wordende lucht: klare rhythmiek van steen geworden lofzang'.⁸⁰

In *Elsevier's* heeft Jan Kalf daar aanmerkelijk meer woorden voor nodig, waarbij hij zijn verontschuldiging aanbiedt aan de meer rationele Hegelianen: 'Wat ten slotte beslissend is voor de waarde van een kunstwerk, ook - n'en déplaise de Hegelianen - voor een gebouw, is: of het de aandoening, de 'stemming' van den kunstenaar zóó tot uiting brengt, dat een verwant gevoel ook bij den beschouwer wordt opgewekt. In deze kathedraal nu leeft onmiskenbaar een religieuze stemming. En dit is niet de zwaar-gevoelde eerbied der romaansche, niet de stijgende jubel der gothische, noch de blij-devote der laat-gothische kerk - men voelt hier veeleer den bezonkenen ernst en de klare zekerheid van een uit innigen gevoelsdrang door verstandelijke overtuiging gepuurd geloof - zooals dat uit den grooten geest der middeleeuwsche wijsgeeren, door den filter van moderne kennis, in den hedendaagschen Christen ingedruppeld is - men voelt hier de geloofsdaad van ónzen tijd. Naar geestelijk wezen is deze kerk een nieuwhed, uiting van in ónze dagen levend katholiek besef'.⁸¹

Pierre Cuypers jr. blijft in *Opgang* van 1922 zeer rationeel met het aanhalen van enkele bijzonderheden van het ontwerp van zijn vader en de belangrijke positie die bisschop Callier in het ontwerpproces had: 'Wel, omdat het in zoo vele, verscheidene opzichten Zijn Kathedraal is, maar vooral, omdat het een stuk van zijn eigen leven is, daar hij het plan der symboliek en der iconographie ervoor in zulke meesterlijke trekken maakte en dus niet alleen den geestelijken grondslag legde voor dezen tempel, waarop de bouwmeester Joseph Cuypers zijne conceptie inspireerde, maar ook aan dezen zoo robusten bouw de veelzeggendheid gaf en levendige tinteling, die haar als een goed geslepen edelsteen doet uitblinken in haar tijd'. Hij heeft ook een oordeel over de plaats die deze kathedraal in Nederland inneemt: 'Het is inderdaad in elk opzicht het belangrijkste religieuze bouwwerk in ons land uit de 19e eeuw, dat bovendien ten duidelijkste de sporen vertoont, dat het in 't laatste deel van dit tijdperk werd tot stand gebracht'. Over de spanning tussen de gotische en romaanse grondslagen in het ontwerp meldt hij: 'Al deze rondingen en rustige, betrekkelijk groote vlakken geven eenigszins den tegenstrijdigen indruk van een primitief Romaansche conceptie, welke werd uitgevoerd met de techniek en het detailleringbegrip van de Gothiek. Toch is alles een homogeen geheel gebleven en zijn de voornoemde elementen goed in elkaar versmolten, zoodat de harmonie in den bouw nergens is verstoord'. Uit het slot van het artikel blijkt dat Pierre jr. dit schrijft in een tijd dat Joseph en hij zich volop bezig hielden met het bouwen van koepelkerken als in Bussum, Beverwijk en Dongen: 'Het blijkt ten duidelijkste uit de plaatsing van de venster-openingen, welke in de lage gedeelten spaarzaam zijn, doch veelvuldiger voorkomen in de hooge muren, om toe te nemen in aantal naar den koepel, dat reeds de Byzantijnsche geest den heer Cuypers inspireerde en hem voortstuwde op den weg, die hem later, zooals gebleken is, gebracht heeft tot den uitstralenden centraalbouw met koepel, als tegenvoeter van de meer nuchtere basilika'.⁸² Zes jaar later, in 1928 bij zijn kerk in Bergen op Zoom, zou de bouwmeester stoppen met het bouwen van koepelkerken. De nuchtere basilica bleven.

Die byzantijnse koepel inspireerde ook de auteur A. de Cuyper in het *R.K. tijdschrift voor school, kerk en armenwezen* van 1933-1934 tot een vergelijking tussen de ontwerpen voor de Nieuwe Bavo en de Westminster Cathedral in Londen in een artikel over contemporaine architecten: 'De bouwmeesters hebben om te beginnen de oude stijlvormen nagevolgd uit de bloeiperiode der liturgie. Ze bouwden basilieken en byzantijnsche koepels, aldus de prachtige St. Bavokerk te Haarlem door Jos Cuypers, en de heerlijke kathedraal van Westminster te Londen. Steeds verder gaat men de nieuwe wegen op die zeker zullen uitloopen op een zelfstandigen bouwstijl van onzen tijd. Holland bezit een pleiade van jonge architecten, die den grooten nood der kerken in het steeds katholieker wordende Nederland op zeer moderne wijzen oplossen'.⁸³ Hij was tevreden over de ontwikkeling van de kerkarchitectuur op dat moment.

Laurentiuskerk in Dongen

Twee afleveringen van *Het gildeboek* in 1923 en in een bijdrage aan *Opgang* van dat jaar hadden als onderwerp de bijzondere samenwerking tussen Joseph Cuypers en Joan Collette bij het maken van de decoraties in het interieur. Bij de rubriek *Varia* van *Het gildeboek* wordt opgemerkt: 'Joan Collette is thans bezig met de beschildering van het priesterkoor der voor enkele jaren door Joseph Cuypers gebouwde groote koepelkerk te Dongen. Dank zij de bemiddeling van den architect wordt hier aan dezen schilder voor 't eerst gelegenheid geboden zich te geven aan een werk van monumentale kerkbeschildering. Volgens de oorspronkelijke aanduidingen van den bouwmeester, met wien de schilder voor en tijdens de uitvoering in gestadig overleg werkte, zal in het schelpvormig bovengedeelte Joannes' visioen van het Lam Gods, staande op den troon, omringd door de zittende en knielende figuren van Apostelen en Ouderlingen, worden uitgebeeld. Dit gedeelte wordt direct op de onbepleisterde baksteen geschilderd. Het lagere gedeelte, dat bepleisterd is, zal door staande Heiligen-figuren worden ingenomen, terwijl onder dit figurale deel nog een ornamentale vulling wordt aangebracht, deze geheel uit te voeren door de kunstwerkplaatsen Cuypers te Roermond'.⁸⁴ Feitelijk was dus de architect de opdrachtnemer, maar

liet na een aantal gesprekken het ontwerp en de uitvoering geheel over aan Collette, die op dat moment ook bij hem in dienst was.

In een volgende nummer van *Het gildeboek* licht de bouwmeester deze werkwijze ook zelf toe: 'De vraag welke verhouding tusschen den architect, den schilder en den beeldhouwer van een artistiek standpunt beschouwd de beste is, bij hunne samenwerking in de totstandkoming van een bouwwerk, waarbij aan de zusterkunsten een ruimere plaats wordt ingeruimd, heeft een eeuw lang tot veel tegenstrijdige uitingen aanleiding gegeven (...). Maar ook onder ons is er menigmaal geklaagd over de aanmatiging der bouwmeesters op het terrein van hunne kunstbroeders. Academische betogen dienaangaande behooren in paedagogische cursussen thuis. In het werkende leven moeten wij dikwijls op pijnlijke wijze ondervinden, hoe bezwaarlijk het is aan vele omstandigheden een gunstige wending te geven, wil de bedoelde harmonische samenwerking tot stand kunnen komen'. Hij was dus bezig met een nieuwe aanpak, waardoor de kwaliteiten van de schilder, binnen het concept dat de architect voor ogen had, optimaal werden gebruikt. Dat hij ook zelf hierover tevreden was is af te leiden uit de volgende passage: 'Telkens als ik na eenigen tijd van rustige beschouwing en kort overleg met den schilder, omtrent de onderdeelen van dit werk de kerk moet verlaten, dan is het alsof een krachtige magnetische stroom mij binnen die ruimte wil vasthouden. Zoo veel kleurpracht in deze vrije omgeving op de voor ons meest eerbiedwaardige plaats in het heiligdom, dat is voor den zoekenden en strevenden bouwmeester eene ervaring, welke in dien omvang nog bij geen ander bouwwerk mocht worden beleefd, de hooge innerlijke en decoratieve waarde van dien arbeid der zusterkunst, die de simpele bouwkunst zoo kwam veredelen. Ach, dat Dongen niet ligt aan de hoofdlijn van Roermond naar Amsterdam'.⁸⁵ Joseph Cuypers omschrijft hier zichzelf als een zoekende en naar het beste resultaat strevende architect.

Ook Pierre jr. was zo enthousiast over de gevolgde werkwijze dat hij daaraan een artikel wijdde in *Opgang* van hetzelfde jaar: 'Waar echter ook de wijze van totstandkoming van werken tegenwoordig velen interesseert, kan ik hier mededeelen, dat het geheel onder leiding van den bouwmeester der Kerk Joseph Cuypers tot stand kwam. Die leiding werd als volgt begrepen en toegepast. De bouwmeester begon met een persoon uit te zoeken, in welks kundigheden en toewijding hij volkomen vertrouwen had, en door wien hij zou worden verstaan.

Gemeenschappelijk werden daarna de verschillende ruimten van het kerkgebouw in elkaars waarden tot elkaar beschouwd en bepaald. De grondgedachten werden vastgesteld en een schets op kleine schaal gemaakt, met de hoofdtonen. Toen hieruit overeenstemming bleek, werd onmiddellijk in het gewelf en op den muur, zonder verder gebruik van papier, geschetst en geschilderd'.⁸⁶ Hij schetst zijn vader niet als een zoekende architect, maar veel meer als een patroon die zijn medewerkers vertrouwt.

De architect H.P. Berlage had twee jaar daarvoor maar weinig woorden nodig om zijn waardering voor deze kerk weer te geven. Hij maakte een schets die werd afgedrukt in *Opgang* met daaronder: 'Uit bewondering voor de nieuwe koepelkerk in Dongen'.⁸⁷

Obrechtkerk in Amsterdam

In twee artikelen uit 1904 en 1910 werden zeer uiteenlopende commentaren geschreven op respectievelijk het ontwerp en daarna het resultaat. Er was sprake van een lange periode tussen het ontwerp en de uitvoering van deze grote stadskerk.

Het eerste artikel werd afgedrukt in het maandblad *De Rozenkrans*, waarin B. van Aemstel (pseudoniem voor een van de katholieke kunstenaars Theo of Antoon Molkenboer⁸⁸) de toen alleen nog ontworpen kerk al voor zich zag: "Dat zal een mooi-Roomsch, eerwaardig aspect geven aan die moderne Jacob Obrechtstraat in de hoofdstad, zoo'n stoer-deftig kerkgebouw, dat zich als een hooge kathedraal inzet tusschen de lage huizingen. Ze vlijen zich, in haar schijnbare teerheid bescherming zoekend, aan tegen den breed-massieven voormuur, die met zijn zware klokketoren, zijn diepe rondvenster en sober-fransche portiek denken doet aan een eeuwen-ouden dom, romaansch-gothiek, byzantijnsch zelfs, maar staande in modern-hollandsche belichting. Want aan dat vernuftig eclecticisme, waarvan voor de kunst het belangrijkste schijnt de éénheid-makende

samenschikking, is alweer de geest van Bouwmeester Joseph Cuypers [Jan Stuyt werd niet genoemd] te onderkennen, die eens verklaarde zich bij de compositie van Sint Bavo met alle stijlen te hebben geoccupeerd'.⁸⁹ Deze schrijver maakte er geen probleem van dat de architect zich bediende van meer architectuurstijlen tegelijkertijd.

Hoe anders reageert L. van Geur, waarvan helaas de achtergrond niet is te traceren, in *De kunst* in 1910 op dit mengen van stijlen: 'Een hedendaagsch bouw-werk, en dan in een "stijl" die een dooreenhaspeling is van Romaansch, Venetiaansch en Byzantijnsch-Moorsch, -en dat in een van de allerjongste en nieuwste wijken van een wereldstad in het Noorden; en dat phenomeen als kunst-product van een architect, [hier wordt alleen Jan Stuyt bedoeld, de naam Joseph Cuypers ontbreekt] die met Derkinderen, Roland Holst, Joseph Cuypers en meer ongelijk-soortige grootheden een nieuwe academie voor kunst wil stichten ...nieuwe ideeën wil propageeren...Kan het inconsequenter?'. Na het afwijzen van de toepassing van meer stijlen in één werk geeft hij ook een onvoldoende voor de uitwerking: 'In die oude stijl-vormen zijn echter een paar massa-verdeelingen niet onaardig gecombineerd, -maar er staan direct zooveel hulpeloos-zwakke arrangementen van massa en speciaal van vlakverdeling naast, dat het te kort schietend talent van den architect om nu eens wat nieuws te maken -daarbij te zeer in het oog springt'. Hij legt ook de relatie met P.J.H. Cuypers: 'Dit bouw-werk is en blijft in een lijn van dr. Cuypers' overheersching over de christelijke "kunst" -een pogen "in stijl". En daarom doet dit gebouw zoo hybridisch aan'. De aanhalingstekens om de woorden kunst en stijl zijn van de auteur en zeggen alles over zijn opvattingen. Toch is hij niet ontevreden over Cuypers sr. blijkens de opmerking: 'En dat zou bouwkunst zijn !... En nog wel nieuwere!... Neen, – zie dan Berlage of de eerste werken van dr. Cuypers!' Blijkbaar is hem de kerk te druk en geeft hij de voorkeur aan meer soberheid. Over de hoogte van de torens in deze dichtbebouwde wijk heeft hij voor een deel gelijk omdat ze vrijwel nergens te zien zijn: 'Daar staan nu twee dikke, zeer lage, maar zeer dure torens, twee precies dezelfde torens in een zoo pot-dicht op elkaar gebouwde buurt, dat geen van die torens in de volgende straat te zien is. Zelfs op vijf meter afstand van de kerk ziet men ze niet, als men toevallig om 't hoekje staat. Ze zijn alleen te zien van uit een heel kort, doodlopend, onbelangrijk straatje'.⁹⁰ Maar hij had mogelijk niet door de achtergelegen Valeriusstraat gelopen, waar men vanaf bijna een kilometer afstand, dichtbij de Agneskerk van Jan Stuyt, de torens en het tussengelegen schip ziet opdoemen, zelfs boven de achter de kerk geplaatste hogere nieuwbouw.

Urbanuskerk in Nes aan de Amstel

Aan deze eerste geheel zelfstandig ontworpen kerk van de bouwmeester besteedt een onbekende auteur aandacht in *Nederlandsche Katholieke stemmen* in het ontwerpjaar 1890 en Jan Kalf in het in *Elsevier's* van 1908. In het ontwerpjaar was de omschrijving: 'Thans bouwt diens zoon, de heer Joseph Cuypers, ingenieur civiel en architect, zijn eerste kerk op de boorden van den Amstel, te Nieuwer-Amstel, en deze zijn eerste kerk is voorzeker verwant aan die van zijn beroemden vader, en heeft toch ook haar eigenaardige onderscheidende hoedanigheden. Er is iets nieuws in. Al wie een nieuwe kerk moet bouwen, zouden wij aanraden: gaat en ziet de nieuwe kerk in de Nes, te Nieuwer-Amstel'.⁹¹ Ook in zijn eerste kerk zag auteur de eigen inbreng van Joseph.

Jan Kalf zag de tendens van centraalbouw al in de eerste kerk in een tijd dat die vorm al vaker werd toegepast: 'Al wat er uit de enorme ervaring van zijnen vader te leeren viel, konden zoon hierbij uitteraard ten voordeel komen, en het wijst dan ook wel op een zeer gerijpt oordeel, dat hij, zonder zich nog vrij te maken van de traditioneele beschouwingen over het aspect eener katholieke kerk, toch onmiddellijk het type koos, dat het meest geëigend is zich bij moderne behoeften aan te sluiten: een middenvorm tusschen den basilikalen aanleg en den centraalbouw'.⁹²

Vituskerk in Hilversum

Ook over deze Vituskerk geeft Kalf in *Elsevier's* van 1908 een opvatting over zowel het interieur als het exterieur. Hij beschrijft het interieur en de ramen: 'Om een indruk te geven van het zeer gave en rijpe kleurengeheel van het interieur, zij gezegd, dat de gewelven worden gedragen op

zandsteenen pijlers, welke op zwart-gepolijste hardsteenen basementen staan (...) In het choor en een paar zijkapellen zijn de vensters gedicht met door den architect ontworpen gehistorieerde vensters, van een diepen krachtigfonkelenden gloed, die een statigen luister geeft'. Over het exterieur: 'Uiterlijk is deze kerk, hoewel als sobere baksteenbouw behandeld, bijzonder grootscheeps. Haar lange zijwanden bestaan, daar elk der zijbeuktraveeën met een afzonderlijk zadeldak gedekt is, uit een rij van gevels, aansluitend tegen de, op den oostelijken hoek van eenen traptoren voorziene, transeptwanden; en haar oostelijke begrenzing, de choorpolygoon, is door de kleinere veelhoeken der zijbeuksluitingen met een fraaien overgang aan deze zijmuren verbonden. Maar het meest imposant werkt de royale bedaking, die de geleding van den bouw zoo goed tot uitdrukking brengt'.⁹³ Opvallend is dat hij deze kerk geheel aan Joseph toeschreef, terwijl die ook nu officieel nog steeds op naam van zijn vader staat.

Annakerk in Tilburg

In *Het gildeboek* van 1918 wordt een reis door Noord-Brabant beschreven waarbij men ook de Annakerk in Breda aandeed: "Van de kathedraal begaven we ons over den langen Haagdijk naar de nieuwe St. Anna-kerk, "de kerk van pastoor Smits", welke door de gilde-broeders bij hun reis in 1890 nog niet kon zijn aanschouwd. De kerk van pastoor Smits heeft groote bekendheid gekregen als zich der schoonheidseischen bewuste schepping. Als trouw lid van St. Bernulfus, opgevoed in de beste en meest verdienstelijke tradities van ons gilde, heeft de zeer verdienstelijke bouwheer een Gotisch heiligdom en een bruikbare parochie-kerk willen stichten. In zeer eigenaardigen, breedten grondvorm, in zuiverheid en eenvoud van lijnen, in slankheid van ruimte-werking en met mooie gewelven, in fraaie soberheid der baksteenkleuren van den binnenbouw zijn hem in 1905 beide door Jozef Cuypers en Jan Stuyt geschonken. Eigenaardig ook is aan de Evangelie-zijde van het hoogaltaar de groote, symmetrie-brekende Maria-kapel, waarin eene omvangrijke grot van Lourdes is opgesteld. In tegenstelling met den buitenbouw, die wegens zijn soberheid niet bijzonder aantrekkelijk kan worden geacht, doet het inwendige dezer St. Anna-kerk inderdaad schoon en gelukkig aan'.⁹⁴ De auteur, L. J. C. van Gorkom (docent en schrijver van geschiedenisboeken en ook van veel bijdragen aan *Het gildeboek*) was duidelijk meer onder de indruk van het interieur dan van de buitenkant. Juist die buitenkant is na herbestemming van de kerk nog gaaf bewaard gebleven en doet met afwisselende bouwmassa's in grootte en vorm met witte blokken rond de ramen niet saai aan. Maar mogelijk was het verschil met de daarvoor bezichtigde Bredase Barbarakathedraal te groot of werd de niet gerealiseerde toren node gemist.

Laurentiuskerk in Ginneken

Tijdens diezelfde reis van Het gilde ook de Laurentiuskerk in Ginneken bezocht en als volgt beschreven: 'Wij zagen de heerlijkheden van het Mastbosch en hadden nog voor ons een der hoogtepunten van deze reis: de bezichtiging der nieuwe parochie-kerk van Sint Laurentius, die voor eenige jaren in dit befaamde lustoord van het Nederlandsche landschap door Cuypers en Stuyt is gebouwd. In deze kerk hebben de beide gevierde bouwmeesters der jongere beweging iets waarlijk bizonders geschapen: een monument van hun kunnen: eene rijke verwerkelijking van hunne denkbeelden: eene schoone, gelukkig stemmende nieuwhed. Wie voor het eerst voor dit front staat, in de vreugdige verrassing vaneen niet-weten van zijn bestaan, moet wel een kreet van bewondering in zich voelen rijzen... En inderdaad! het is hier, zooals in zoo vele gevallen: deze nieuwe schoonheid is hier zoo gaaf en zoo volledig, doordat zij rijp gegroeid is en stevig gevest inde beste tradities der schoonheid voor alle eeuwen: het front dezer St. Laurentiuskerk herinnert in zijn massalen opbouw, in den eenvoud zijner krachtige vormen, in de gelijkheid zijner mooie, stemmige steenkleur, in zijn sterke verheffing tot stevige, simpele torens aan de schoonste, oude kerken van het Duitsche Romaansch en van den overgangsstijl. (...) In deze monumentale schoonheid zijn nieuwe en toch zeer gezonde prikkels van aandoening tot levensvreugde. Nieuw en verrassend is de kleurenverdeling op de krachtige en eenvoudige vormen: het is een ruime, breede kruiskerk met pijlers van witte natuursteen, waarboven een opbouw van stemmig grijze baksteen en dat alles besloten door de in hoofdtoon stevig roode kleurornamentatie van een geheel houten bekapping, die door het onmiddellijk in de structuur gegevene van hare lichtere

grondstof den vreugdevollen indruk van nieuwe en toch gave en evenwichtige schoonheid voltooit. Waarlijk, hier zijn de bouwmeesters der jongere beweging gelukkig en gezegend geweest'.⁹⁵ Deze kerk waardeerde Van Gorkom meer. Hij zag in de opbouw overeenkomsten met geslaagde romaanse voorbeelden in Duitsland en was gelukkig met de rijk gedecoreerde houten bekapping en de hoge lichte koepel in het interieur.

Vrijlegging Munsterkerk in Roermond

Uit het onderzoek naar lokale waardering in Roermond blijkt dat Joseph Cuypers een rol heeft gespeeld in de sloop van de naast de Munsterkerk gelegen abdij en initiatiefnemer was van de sloop van de historische abdijpoort ter plaatse. Daarnaast was het al dan niet vrijleggen van de kerk een discussiepunt in de stad, met belangstelling tot ver daarbuiten (in de pers). Zijn belangrijkste opponent was zijn neef Eduard Cuypers, die in Amsterdam gevestigd was, maar ook een vestiging had in Roermond. Deze neef was zakelijk zeer succesvol, werd in brede kring gewaardeerd en gaf een eigen tijdschrift uit: *Het huis, oud & nieuw*.

In Roermond moest de gemeenteraad kiezen tussen de plannen van Joseph, waarin de kerk via de sacristie was verbonden met de plebanie en de daar geprojecteerde winkelpanden en het plan van Eduard die complete vrijlegging van de kerk voor ogen had. De raad koos niet alleen voor de aanpak van Joseph, maar gaf hem ook de opdracht als supervisor zijn plannen uit te voeren. Dit was het begin van veel andere opdrachten in Roermond, zodat het zakelijk een succesvolle periode was. Mogelijk heeft Eduard de gang van zaken met lede ogen aangezien en zag zijn kans schoon om na afloop van de besluitvorming zijn voorstellen toe te lichten in zijn eigen tijdschrift en de nadelen van het plan van Joseph te benadrukken.

Lastig in dit artikel uit de jaargang 1921-1926 is dat Eduard zijn plan steeds aanvulde met varianten die tegemoet kwamen aan de bestuurlijke discussies die in Roermond werden gevoerd. Ook verzuimde hij het plan van Joseph in een tekening weer te geven, zodat dit voor de lezer ook niet helemaal duidelijk werd. In de tekst richtte hij zijn pijlen niet alleen op Joseph, maar ook op Jan Kalf, toen secretaris van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, die het plan van Joseph verdedigde.

Eduard begint zijn artikel met zijn motivering: 'Nu de verschillende plannen voor de geheele of gedeeltelijke ontmanteling van bovengenoemde kerk en de aanvullende nieuwe bebouwing als definitief resultaat hebben opgeleverd de uitvoering van het gewijzigd plan van Josef (sic) Cuypers, komt het mij na de diverse publicaties in de verschillende dagbladen, de lezingen en vergaderingen over dit belangrijke onderwerp, niet ondienstig voor om den lezers van dit tijdschrift een kort résumé te geven van hetgeen hierover is medegedeeld en meer in het bijzonder over het aandeel dat ik hierin heb mogen hebben'.⁹⁶

In het artikel geeft hij weer dat men bij een belangrijk onderwerp als dit volledig moet kiezen voor de esthetisch beste oplossing, waarbij economische aspecten geen rol mogen spelen. Voor hem was dat complete vrijlegging. Vervolgens meldt hij dat de poort die Joseph projecteerde om het doorzicht van de Hamstraat naar de kerk mogelijk te maken te smal was voor twee passerende voertuigen en dat de in dit plan te handhaven bebouwing (die overigens later toch is vervangen) het zicht op de kerk zou ontnemen. Zijn stelling daarbij is dat de ontwerper daarbij niet handelde vanuit esthetische overwegingen, maar vanuit het economisch optimale plan. Joseph bleef echter bij zijn principe dat het vrijleggen van kerken ongewenst is en haalde daar ook zijn vader bij, die dit ook zou hebben aangehangen. Hij vergat daarbij dat Pierre sr. een aantal jaren daarvoor een plan bij het Rijk had ingediend met een kerk zonder enige aanbouw.⁹⁷

De auteur geeft vervolgens aan dat de plantsoenen van Joseph te weinig besloten waren en daardoor meer lijken op een verzameling grasveldjes. In zijn eigen plan is er inderdaad sprake van een kerk in een goed omkaderd park. Hij wijst ook op het gevaar dat zou kunnen ontstaan als een brand in een winkelpand, via het poortgebouw en de plebanie, de kerk zou kunnen bereiken. Omdat dan eerst ook nog de sacristie in brand zou moeten vliegen, lijkt dat wat vergezocht.

Eduard besluit het artikel met zijn kritiek op Jan Kalf: 'De voorstelling van den heer Kalf, dat men door de oude poort op haar nieuwe plaats een prachtige doorkijk op de kerk verkrijgt, is volkomen bezijden de werkelijkheid. Men krijgt wel een doorkijk, maar niet op de kerk, alleen op den aanbouw die er bij is geprojecteerd. Door deze oplossing zal eerder sprake zijn van een ontsiering, dan van een verbeterd aanzien der omgeving, met welke bewering de heer Kalf het waarschijnlijk wel niet eens zal zijn'. Dan ook nog persoonlijke kritiek: 'Zijn handelwijze draagt hier dan ook duidelijk het stempel van bevooroordeeldheid. De niet nader te qualificeeren geste waarmee een rijks-hoofdambtenaar als de Heer Kalf, in samenwerking met een der wethouders de hierboven vastgelegde plannen [die van Eduard] op zijde heeft geschoven, had men allerminst mogen verwachten'.⁹⁸

Ignatiuscollege met kapel in Amsterdam

In de *Javapost* van 1923 werd aandacht besteed aan de activiteiten van pater van Everdingen voor de oprichting en nieuwbouw van het in 1910 opgetrokken Ignatiuscollege met kapel in Amsterdam. De redacteur omschreef de nieuwbouw als een 'prachtcollege'.⁹⁹

Kerk Sint Jans Onthoofding in Goirle

Een artikel in de *Nederlandsche Katholieke stemmen* van 1899 is zeer lovend over deze kerk: "Wat de kerk zelve betreft, zij is eenvoudig een juweel van bouwkunde". Na een beschrijving worden opnieuw lovende zinnen toegevoegd: 'Het uitwendige is eenvoudig van bouw en versiering, doch geeft even als het inwendige een weldadigen indruk'. En ook: 'Zij is gebouwd in middeleeuwschen stijl en ontworpen door den genialen architect Jos. Cuypers'. Maar er is nog meer jubel beschikbaar: 'Het front der kerk verdient een extra vermelding. Gebrek aan plaatsruimte noodzaakte den architect, den toren niet middenvoor, maar naast de eigenlijke kerk te plaatsen. Gemakkelijk was het niet, om nu toch een mooi front te krijgen. De uitslag toont en kroont hier den meester. Er is harmonie en evenredigheid van lijnen en afmeting, zoodat niemands oog niet gunstig wordt aangedaan. Wij weten het niet, maar de drie opklimmende hoogten, moeten wel niet verre van de verhouding der Sectio Aurea blijven!'.¹⁰⁰

Restauraties

Ook over restauraties van kerken door de bouwmeester wordt in tijdschriften melding gemaakt. In *De katholieke missiën* van 1928 gaat het om de restauratie van Birgitanessenklooster, waar zeer behoedzaam werd gerestaureerd: 'Het herstel van het klooster werd in 1899 door Jos. Cuypers en Jan Stuyt met allen eerbied uitgevoerd. Geen steen is onnoodig weggefallen; het oude mos bleef groeien tegen de muren, roode pannen spreiden levende kleur op de grijze lucht; de boomen wuiven van stillen vrede'.¹⁰¹ En dat werk werd uitgevoerd bijna twintig jaar voordat de Grondbeginselen voor restauraties met het adagium 'behouden gaat voor vernieuwen' gangbaar werden.

Een belangrijk restauratieproject voor de architect was het herstel van de Plechelmusbasiliek in Oldenzaal, waar hij voor nieuwbouw, restauratie en decoratie van 1891-1939 aan verbonden was. Jan Kalf schrijft over zijn werk in *Het huis, oud & nieuw* van 1908: 'Hoe velen komen er wel eens langs Oldenzaal, sinds dit aan een internationale spoorlijn gelegen is, en bij hoe weinigen zal het zijn opgekomen er eens een paar uur te blijven, om de kerk te gaan zien. En eigenlijk is dat geen wonder: want in voor het groote publiek toegankelijke literatuur is over dit gebouw geen verstandig woord te vinden, en goede afbeeldingen ervan bestaan eenvoudig niet. Of liever, zij bestaan wèl, doch alleen in het particulier bezit van den architect, die de kerk uitnemend restaureerde', den heer Jos. Cuypers (...).¹⁰²

In 1908 formuleert Kalf in *Elsevier's* over de invloed van het restauratiewerk op het ontwerpen van de architect: 'Maar nog belangrijker vormden invloed zou hij ondervinden, toen hem ook de restauratie van oude gebouwen werd toevertrouwd. In 1890 begon hij zijnen vader bij te staan in de herstelling der romaansche O.L. Vrouwekerk te Maastricht, welker uitvoering hij gedurende acht

jaar persoonlijk leidde, en in 1891 ondernam hij zelfstandig de zeer belangrijke restauratie der eveneens romaansche St.-Plechelmuskerk te Oldenzaal. In 1892 en '93 dirigeerde hij de herstellingswerken aan de abdijkerk te Rolduc. Tal van andere restauratie-werken zijn hierop later gevolgd - kerken te Aalten, Arnhem, Dordrecht, Edam, Gouda (met W. Kromhout), Hattem, Heerlen, Klimmen, Winterswijk, Wou; torens te Den Briel, Goorle, Liende, Rhenen (...) die langzamerhand hem hebben gemaakt tot een der beste kenners van onze oude bouwkunst. En deze innige vertrouwdheid met de goede architectuur van ons land uit verschillende tijdperken, is aan zijn eigen werk van groot nut geweest, daar zij hem oog deed krijgen voor de eigenaardige verhoudingen, die onze oude bouwkunst kenmerken, hem de schilderachtige groepeerings onderdelen onzer oude kerken leerde waardeeren, en ook de groote waarde deed beseffen van dat schijnbare sans-gêne onzer vroegere bouwmeesters (...).¹⁰³ Kalf volgt hierbij de mening van de bouwmeester zelf, die steeds hoog op gaf van zijn voorgangers in de middeleeuwen.

3.4. Eerste conclusie over de waardering in tijdschriften

De tijdschriften geven een meer gemêleerd beeld dan de kranten, die, op de Gummaruskerk van Steenberg na, alleen gunstige berichten over de kerken van Joseph Cuypers publiceerden. Deze auteurs, die in veel gevallen een achtergrond hebben met een relatie tot kunst of meer specifiek architectuur zagen ook de problemen waarmee volgens hen de bouwmeester heeft geworsteld. B.T. Boeyinga gaf in 1923 de bouwmeester geen plaats bij de belangrijke architecten, net zo min als Alphons Siebers, die hem in 1921 niet de belangrijkste erfgenaam van P.J.H. Cuypers vond, maar die rol toedeelde aan H.P. Berlage.

Ook andere aspecten van zijn werkwijze krijgen niet altijd positieve kritieken omdat men hem ziet als iemand die zoekende is of nog geen duidelijke visie heeft. Jan Kalf noemt veel zijn tot die tijd vervaardigde kerken in 1908 passieloos, veroorzaakt door een zekere geremdheid bij het ontwerpen. Volgens een auteur met de initialen J.E.B. is de bouwmeester bij een voordracht over kerkenbouw in 1924 visieloos. Ook later, in 1936 beschrijft zijn voormalige medewerker, Joan Collette, het zich blijven afvragen wat zijn vader zou hebben gevonden. Kees van Moorsel en Alexander Kropholler uiten in 1924 kritiek op de door de bouwmeester vaak gehanteerde centraalbouw met koepels door. Mogelijk dateert om die reden zijn ontwerp met een koepel, de kerk in Bergen op Zoom, uit 1928. Jos Kleinen geeft zijn werkwijze bij het ontwerpproces weer als zoekend met een aarzelend lijnenspel. Voorbeelden van zijn zoeken, maar met bijzonder geslaagde resultaten, zijn ook te vinden in de schetsontwerpen van Renkum, Heemstede en Geleen.

In andere artikelen zien we een heel andere Joseph Cuypers: de architect als vernieuwer en brekend met conventies. Zo noemt J.L.M. Lauweriks in 1907 de Nieuwe Bavo 'een streven moderne gedachten tot uitdrukking te brengen en Jan Kalf concludeert in 1908 dat de architect 'gehoor gaf aan zijn artistiek geweten', waardoor hij koos voor vernieuwing. Alphons Siebers omschrijft dat in 1931 als 'breken met conventies' en op een andere manier geeft kunstcriticus Jan Engelman zijn vernieuwingskracht weer door hem te benoemen als een ijkpunt in de ontwikkeling van de architectuur te plaatsen .

De bouwmeester is zelf begonnen met het omschrijven van zijn architectuur op een poëtische wijze door bij de Nieuwe Bavo de 'de tinteling der atmosfeer en de afbleekende tonen van 't geboomte onzer polders' te hanteren. De architect die zijn ontwerp beschrijft als een beeldend kunstwerk. Jan Kalf en Huib Luns kwamen daar in respectievelijk 1908 en 1941 nog op terug en E.J. Haslinghuis deed dat in 1931 door de architectuur van Joseph te omschrijven met de literatuur van Lodewijk van Deijssel '(...) de vloeiingen en zwevingen van het gevoel, die niet vatbaar in de stolling van de verstandelijke formule'.

Naar het einde van zijn loopbaan werd de toon van de artikelen jubelender, zeker bij huldigingen en erelidmaatschappen. De teneur bleef in deze jaren vrij constant met een beeld van de architect als een vernieuwer met respect voor traditie.

De artikelen over afzonderlijke kerken bevatten, net als bij de kranten, op een uitzondering na, positieve recensies. Een uitzondering is de waardering voor de Obrechtkerk in Amsterdam onder meer vanwege het toepassen van verschillende stijlen tegelijkertijd.

Alle commentaren op de Nieuwe Bavo zijn zeer gunstig met uitdrukkingen als 'klare rythmiek van steen geworden lofzang' en 'een nieuweheid, uiting van in onze dagen levend katholiek besef' van Jan Kalf in 1908. Zoon Pierre noemt de kerk in 1922 'het belangrijkste religieuze bouwwerk in ons land van de 19de eeuw'. Ook veel eerder, in 1890, bij de Urbanuskerk in Nes aan de Amstel, wordt de vernieuwing in de kerkelijke architectuur al opgemerkt: 'Er is iets nieuws. Al wie een kerk moet bouwen, zouden wij aanraden: gaat en ziet nieuwe kerk in de Nes'. Bisschop Caspar Bottemanne, eerste opdrachtgever van de Nieuwe Bavo, was bij de inwijding geweest en gaf later Joseph de opdracht voor opus magnum.

De Laurentiuskerk in Dongen krijgt in de artikelen niet zozeer aandacht voor het ontwerp, al maakt H.P. Berlage uit bewondering er wel een schets van, maar wel voor de werkwijze van de bouwmeester waarbij hij aan Joan Collette de vrije hand gaf bij de uitwerking van de decoraties. Dit was blijkbaar voldoende vernieuwend om daar meer artikelen aan te wijden.

De bij de beschrijvingen van kerken gehanteerde uitdrukkingen vertonen grote overeenkomst met die in kranten. Bij de Annakerk in Breda gaat het om 'eenvoud van lijnen' en 'fraaie soberheid', die overeenkomen met die voor de kerk Sint Jans Onthoofding in Goirle met 'eenvoudige bouw en versiering', maar wel een 'weldadige indruk' en 'harmonie en evenredigheid van lijnen'. Bij de Laurentiuskerk in Ginneken werd weer meer ingegaan op het vernieuwende van het ontwerp met 'gelukkig stemmende nieuweheid' en 'rijp gegroeid en stevig gevest in de beste tradities' overeenkomend met het eerder genoemde beeld van de bouwmeester als vernieuwer met respect voor traditie.

Een aantal van de behandelde tijdschriften was bedoeld voor architecten en andere beroepen die actief waren in de bouw. Toch was dat blijkbaar geen aanleiding om in te gaan op meer technische inhoudelijke zaken als bruikbaarheid, constructie of bouwkosten. Dat dergelijke aspecten ontbraken in kranten is goed voor te stellen, omdat het daar om een algemeen lezerspubliek ging, maar bij vakbladen lag dat meer in de verwachting. Kennelijk lag het accent in de discussies over kerkontwerpen vrijwel geheel op de esthetiek.

4. De waardering in boeken

4.1. Nadere beschouwing van de aangetroffen boeken

Van de 80 doorgenomen boeken, waarin mogelijk teksten met een vorm van waardering zouden kunnen bevatten, bleek dat bij 60 daadwerkelijk het geval, waarvan een aantal uit een serie bestaan, vaak per provincie. Een overzicht van de bestudeerde boeken met de geselecteerde teksten is opgenomen op www.joseph-cuyppers.nl/hoofdstuk4. Bij de gevolgde methode van onderzoek zijn eerst de geselecteerde teksten in een document verzameld, zodat een overzicht ontstond van het onderzoeksmateriaal, dat eveneens wordt weergegeven op de bovengenoemde website. Vervolgens zijn die teksten per kerk chronologisch geordend. Daarnaast zijn aantekeningen gemaakt van het totale beeld per boek, zodat ook kan worden ingegaan op de aard van de geselecteerde boeken. Onderstaand wordt eerst ingegaan op de categorieën boeken die kunnen worden onderscheiden en de verschijningsfrequentie per tijdsblok.

Boeken over de Nieuwe Bavo en kerkelijke schilderkunst

Een opvallende reeks boeken vormt die over de Nieuwe Bavo in Haarlem. De eerste publicaties zijn van T.M.P. Bekkers en C.N.J. Meijnsing uit 1923 en van Joh. W. Beijck uit 1948. De eerste auteurs geven met *De Kathedraal van Haarlem* een beeld van een bouwwerk dat nog niet voltooid is omdat de westpartij en de torens nog deels ontbreken en aan het interieur nog veel werd toegevoegd. Bij Beijck is in *De nieuwe Sint Bavo* de kerk al veel meer voltooid (al zijn er nog belangrijke

toevoegingen gedaan, tot bij de laatste restauratie van 2001-2015). Deze auteurs waren priesters van het toenmalige bisdom Haarlem. Op Meijssing is al eerder ingegaan bij het onderzoeken naar de waardering in kranten. Deze drie auteurs leggen vanuit hun achtergrond vooral de nadruk op de religieuze ervaring die de bezoekers aan deze kathedraal ondergaan. Dat komt ook naar voren in de termen van waardering die zij hanteren. Aan de waardering van de architectuur in breder verband komen zij, afgezien van enkele algemene termen, niet toe.

Twee meer recente stammen publicatie zijn van de hand van de kunsthistorici Antoon Erfteemeijer, Arjen Looyenga en Marike van Roon uit 1997 en van Bernadette van Hellenberg Hubar uit 2016. In de eerste uitgave, *Getooid als een bruid*, is veel aandacht voor de architect Joseph Cuypers en voor het grote aantal kunstenaars dat heeft bijgedragen aan het interieur. Met name Looyenga komt toe aan een duidelijk geformuleerde waardering van de architectuur. Hij geeft ook goed aan welke inspiratiebronnen de architect heeft gebruikt voor zijn ontwerp en voor welke architecten de Nieuwe Bavo een voorbeeld is geweest. Hellenberg Hubar heeft met *De Nieuwe Bavo te Haarlem* terecht niet een nieuw overzichtswerk willen maken, maar onderzocht op vernieuwende wijze op welke denkbeelden architectuur en inrichting zijn gebaseerd. Zij komt op zeer verrassende vondsten, die ook meer inzicht geven in de werkwijze van Joseph Cuypers en zijn belangrijkste opdrachtgever bisschop A.J. Callier. Daarnaast schetst zij welke ontwikkelingen binnen de rooms-katholieke kerk het ontwerp hebben beïnvloed en plaatst het ontwerp in een breder architectonisch kader. Haar onderzoek is van groot belang geweest voor de voltooiing van de laatste grote restauratie en dient als inspiratiebron voor het huidige tentoonstellingsbeleid van de kathedraal. In haar beschrijvingen zijn veel teksten met waardering van kerk en inrichting opgenomen.

Een aparte positie neemt *De Genade van de Steiger* in, ook een forse publicatie van Bernadette van Hellenberg Hubar. Dit boek is een gepassioneerd geschreven standaardwerk voor onderzoekers naar de kerkelijke schilderkunst in het Interbellum en geeft zeer goed weer welke belangrijke rol Pierre sr. en Joseph Cuypers daarin hebben gehad. Voor een onderzoeker naar Joseph Cuypers is de publicatie een onbereikbaar voorbeeld vanwege zowel de breedte als diepte van haar onderzoek. Het is bijna niet denkbaar dat nieuw onderzoek naar de schilderkunst van de bouwmeester tot betere resultaten leidt, al is het voor te stellen dat het doornemen van archiefmateriaal per kerk leidt tot een uitbreiding van het oeuvre van zijn schilderijen. De uitgave toont ook aan hoe groot zijn invloed op de ontwikkeling van de kerkelijke schilderkunst in het Interbellum is geweest, zodat onderzoekers met andere ogen naar de kerkinterieurs van Cuypers kunnen kijken.

Overzichtswerken van kerkelijke architectuur

Drie dankbare onderzoeksbronnen vormen de overzichtswerken van (katholieke) kerkelijke bouwkunst uit 1910-1914, 1933 en 1972. De eerste, *Katholieke Kerken in Nederland*, is geschreven door Jan Kalf, onder redactie van P.J.H. Cuypers en met veel aangeleverde informatie van Joseph Cuypers. Kalf heeft zijn informatie verzameld door formulieren te versturen naar de pastoors met het verzoek een beschrijving in te sturen, uit informatie die architecten hem zonden en uit zijn eigen kennis. Kalf werd later vooraanstaand in de monumentenzorg, waaronder die van directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg en was bekend met de kerkelijke kunst door zijn activiteiten in de kunstenaarsvereniging De Violier. Bij een groot aantal kerken nam hij teksten over zijn waardering van het ontwerp op, waarbij die over vader en zoon Cuypers opvallend mild zijn.

In 1933 verscheen *De herleving van de kerkelijke kunst* van de hand van Gerard Brom. Deze kunsthistoricus, sinds 1923 hoogleraar aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen voor schoonheidsleer en kunstgeschiedenis, stond aanmerkelijk onafhankelijker tegenover het architectenbureau Cuypers. Met name de werkwijze van vader Cuypers die, in tegenstelling tot Joseph, tot zijn dood niet alleen kerken ontwierp maar er ook de voorkeur aan gaf om de inrichting en decoratie zelf te verzorgen, kon niet op de goedkeuring van Brom rekenen. Hij schreef het boek nadat de periode van het meer dogmatische toepassen van de neogotiek was afgelopen en

besteedde aan die omwenteling veel aandacht. Brom was afkomstig uit de familie van edelsmeden. Brom kon in eigen kring de ontwikkelingen in de kerkelijke kunst, en daarmee ook de architectuur, van dichtbij ervaren.

De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland was baanbrekend voor de jaren zeventig. Nadat in de jaren na 1945 belangstelling voor de bouwstijlen uit de periode na 1850 grotendeels was verdwenen bracht H.P.R. Rosenberg in de opdracht van de Rijkdienst voor Monumentenzorg voor die periode de kerken in kaart. Men begon zich namelijk zorgen te maken over het hoge tempo waarmee 19de-eeuwse kerken ongedocumenteerd werden gesloopt, met name in de grote steden, vanwege de toenemende ontkerkelijking. Over herbesteding van deze, vaak voor het stadsbeeld karakteristieke, gebouwen werd nog niet nagedacht. Rosenberg deed zijn onderzoek op een zodanige wijze dat het verschijnen van zijn publicatie vaak als een keerpunt in de waardering voor 19de-eeuwse kerken wordt gekenmerkt. In de volgende paragraaf wordt hier verder op ingegaan. Omdat in de publicaties van Brom en Rosenberg veel teksten met waarderingen per kerk aan de orde komen, is de verschuiving tussen 1933 en 1972 goed waar te nemen.

Reeksen van monumenten per provincie en kunstreisboeken

Er zijn vier series monumentenboeken per provincie, die wisselend zicht op de waardering voor kerkgebouwen geven. In de oudste serie, *Voorlopige lijst der Nederlandse Monumenten van geschiedenis en kunst*, geschreven vanaf 1917 tot 1933 door diverse auteurs, beperkte men zich tot de toen bekende monumenten, veelal van voor 1850, en deze serie biedt dus weinig aanknopingspunten voor het onderzoek. De naam van Joseph Cuypers komt alleen voor als restaurator of architect van uitbreidingen van oude kerken of als mede-auteur van beschrijvingen. Zijn kerken worden wel genoemd als zich daarin oude kunstvoorwerpen bevinden.

Monumenten in Nederland, uit 1996-2006 door diverse auteurs, heeft een vergelijkbare opzet van één deel per provincie maar beschrijft veel meer objecten. Niet alleen de tot op dat moment erkende rijkm monumenten worden weergegeven, maar alle gebouwen met een monumentale uitstraling. Teksten waaruit waardering voor gebouwen blijkt komen maar spaarzaam voor, maar het opnemen van niet geclassificeerde kerken in deze boeken geeft een zekere status weer.

Uit dezelfde periode, 1992-1996, is de serie *Architectuur en Stedebouw 1850-1940* met delen voor elke provincie en de vier grote steden door wisselende auteurs. Zij kwamen voort uit het Monumenten Inventarisatie Project ((verder behandeld in de volgende paragraaf) en waren bedoeld voor een brede lezerskring. Het aantal kerken van Joseph Cuypers moest in deze serie beperkt blijven omdat alle typen gebouwen en de stedenbouw moesten worden behandeld, in een uitvoering met veel grote illustraties. Toch is het opnemen van beschrijvingen van kerken van Joseph Cuypers met vaak goed gekozen foto's in deze beperkte selectie zeker een maat voor de waardering. Ze zijn na deze publicatie ook allemaal via het Monumenten Selectie Project op de lijst van Rijkm monumenten geplaatst. In een aantal gevallen bevatten de beschrijvingen ook elementen van waardering.

Van juist daarvoor, van 1990-1991, dateert het *Monumentenreisboek van Nederland*, van Noortje de Roy van Zuydewijn, in delen met een clustering van provincies. Daarvan zijn de delen *Noord- en Zuid-Holland en Zeeland* en *Noord-Brabant en Limburg* doorgenomen, omdat het oeuvre van de architect zich daar concentreert. In tegenstelling tot voorganger, *Kunstreisboek voor Nederland*, uit 1960, zijn hierin wel enkele monumenten van jongere bouwkunst opgenomen. Hoewel de auteur zich meer richt op de architectuur van voor 1850 en de medewerking van Joseph bij kerken van zijn vader niet vermeldt, evenmin als restauraties van de bouwmeester, is opname van zijn gebouwen wel een aanprijzing aan de reizigers om ze te gaan zien, een positieve waardering van de auteur.

Datzelfde kan worden gezegd van de ongeveer tien doorgenomen lokale reisgidsen. Opnemen van kerken van de bouwmeester, soms al vrij snel na de bouw, was een aanbeveling om ze te bezoeken en dus een positieve waardering.

Publicaties over de vennoten van Joseph Cuypers

Ook boeken over de vennoten van Joseph Cuypers, zijn vader en Jan Stuyt, kunnen bijdragen aan de beeldvorming omdat het deels over hun gezamenlijke werken gaat. Over zijn derde vennoot, zijn zoon Pierre, zijn geen boeken bekend. De belangrijkste auteur hiervoor is Wies van Leeuwen met, *De maakbaarheid van het verleden*, uit 1995, over de restauraties van vader Cuypers, en *Pierre Cuypers architect 1827-1921*, een biografie uit 2007. Het eerste boek geeft goed weer welk aandeel Joseph Cuypers heeft gehad bij restauraties in het begin van zijn loopbaan en besteed ook aandacht aan de spanning tussen vader en zoon bij discussies over de Grondbeginselen voor restauraties. Van Leeuwen geeft geen expliciete waardering voor kerkrestauraties weer, maar licht wel grondig toe waarom in die periode bepaalde keuzes zijn gemaakt. In de biografie is goed weergegeven hoe het leven van de familie Cuypers is verlopen met veel aandacht voor Joseph. Minder helder beschreven is zijn rol bij kerken die officieel op naam van zijn vader staan, maar waarvan uit contemporaine publicaties blijkt dat Joseph daar een (groot) aandeel in heeft gehad. Voorbeelden zijn de Petruskerk in Oisterwijk, de Vituskerk in Hilversum en de Martinuskerk en de Jozefkathedraal in Groningen. In een populaire uitgave van de biografie, *Pierre Cuypers*, uit 2015, wordt het ontbreken van de rol van Joseph goed gecompenseerd, vooral door in te gaan op het werk van Joseph voor Kasteel De Haar, de H. Hartkerk in Tilburg, de Dominicuskerk in Amsterdam en de Vituskerk in Hilversum. Deze laatste kerk noemt hij indrukwekkend. Van dezelfde auteur zijn de architectuur-hoofdstukken in een boek voor een brede doelgroep over Jan Stuyt, met de titel *Jan Stuyt*, uit 2017. Door de populaire vorm zijn geen verwijzingen opgenomen, waardoor de uitspraken over de werkverhouding tussen de beide vennoten niet kunnen worden geverifieerd. Over dezelfde architect verscheen eerder, in 2011, het boek *Jan Stuyt, een begenadigd en dienend architect*, onder redactie van Jeroen Goudeau, Jeroen en Agnes van der Linden. Bij mijn onderzoek lag de nadruk voor deze vier boeken op de rol die zij Joseph Cuypers gaven in het oeuvre van hem en zijn vennoten.

Naast boeken over de Nieuwe Bavo is ook een beperkt aantal geschreven over de andere kerken uit het oeuvre van Joseph Cuypers. Ook die zijn doorgelopen op teksten met een vorm van waardering. Dit betreffen twee over de Sint Josephkerk, nu kathedraal, in Groningen, twee over de Remigiuskerk in Klimmen, over boeken over de basiliek van het Heilig Sacrament in Meerssen en over de Pancratiuskerk in Heerlen.

Bij de overige boeken kon veel materiaal worden gevonden in *Herstel in Nieuwe Luister* van Ineke Pey uit 1993, over de restauraties van kerken door de architect, en in *Moderne architectuur in Nederland* van Giovanni Fanelli uit 1978, met een vroege verkenning van zijn oeuvre. De hier niet genoemde maar wel in het overzicht opgenomen boeken hebben in beperktere mate bijgedragen aan de uitkomsten van dit onderzoek.

4.2. Frequentie van de boeken door de tijd

1906-1925	1926-1945	1946-1965	1966-1985	1986-2005	2006-2020
12	18	3	3	15	12

Bij de bovenstaande tabel past de relativisering dat uit de periode 1926-1945 veel lokale reisgidsen zijn doorgenomen, die bijdragen aan de hogere frequentie. Meer recente reisgidsen zijn niet beschikbaar bij Delpher, zodat is gekozen die niet bij het onderzoek te betrekken. Zonder deze gidsen ligt het aantal publicaties waarin voor dit onderzoek relevante teksten zijn opgenomen in vier van de zes tijdvakken op 10-15 titels per twintig jaar. Alleen in de periode 1946-1985 is die frequentie aanzienlijk lager. Na het onderzoeken van de frequentie van artikelen in kranten en tijdschriften was dat geen verrassing. Ook daar bleek de belangstelling voor Joseph Cuypers aanzienlijk verminderd in de jaren na de oorlog. Uit deze tabel blijkt de belangstelling weer toenam na 1985. In die tijd kwam de informatie van het Monumenten Inventarisatie Project beschikbaar en werden veel gebouwen uit de periode 1850-1940 rijksmonument. Ook de herwaardering van

P.J.H. Cuypers, met een hoogtepunt in het Cuypersjaar 2007 met tentoonstellingen over zijn werken in Rotterdam, Roermond en Maastricht, zal daarin een rol hebben gespeeld.

4.3. De in boeken aangetroffen teksten met een vorm van waardering

In de doorgenomen boeken is de aard van de teksten voor een groot deel overeenkomend, maar lijken in een aantal gevallen met een grote afstand te zijn opgesteld. De beide hoofdwerken met overzichten van kerkelijke kunst (opgesteld tijdens het leven van Joseph Cuypers) zijn geschreven door auteurs uit de kring van de architect. Dat is het geval bij Jan Kalf, die met hem bevriend was via De Violier en de kringen van monumentenzorg, en bij Gerard Brom, afkomstig uit de kunstenaarsfamilie Brom, waar Joseph veel mee samenwerkte, ook actief in De Violier. Daarnaast kreeg Kalf materiaal over de kerken van het architectenbureau door de bouwmeester aangeleverd en was vader Cuypers de eindredacteur. Het is daarom niet vreemd dat de teksten van Kalf en Brom een duidelijke verwantschap hebben met die uit de tijdschriften uit die periode.

Dat veranderde na de Tweede Wereldoorlog, met eerst een periode van grote stilte over het werk van Joseph Cuypers. Pas in 1972 herleefde de belangstelling met de publicatie van Rosenberg over de negentiende-eeuwse kerkenbouw, gevolgd door Fanelli in 1978. Wijdde de eerste nog een afzonderlijk hoofdstuk aan de kerkelijke bouwkunst door Joseph Cuypers en Jan Stuyt, de tweede besteedde aan P.J.H. Cuypers slechts een zeer kort hoofdstuk, tegenover een uitgebreide tekst voor H.P. Berlage en gaf de vorm en ruimtelijke conceptie in de ontwerpen van vader Cuypers de waardering 'niet meer dan een overgangswerk'.¹⁰⁴ Joseph moet het doen met een oeuvreoverzicht. Anders werd de aandacht voor de bouwmeester in de jaren na 1990. Van Leeuwen publiceerde over hem in het boek over de restauratiepraktijk van vader Cuypers en in *Pierre Cuypers* uit 2015 en Looyenga in *Getooid als een bruid* uit 1997. De meeste recente teksten zijn te vinden en de uitgaven geschreven door Van Hellenberg Hubar over kerkelijke schilderkunst uit 2013 en de Nieuwe Bavo uit 2016. In alle vier de werken komen auteurs tot nieuwe conclusies, die gebaseerd zijn op eigen onderzoek.

In de provinciedelen *Monumenten in Nederland* van Chris Kolman en anderen uit 1996-2006 zijn geen teksten van waardering opgenomen. Wel vermeldenswaardig en een maat voor de waardering is dat vrijwel het gehele kerkelijke oeuvre van Joseph Cuypers is opgenomen, ook het deel dat toen nog niet als monument was aangewezen.¹⁰⁵ Bij reisgidsen kreeg zijn oeuvre minder aandacht.

Deze relevante teksten worden hieronder ingedeeld volgens een zelfde aanpak als die voor kranten en tijdschriften, maar zijn meer samengevat en strenger geselecteerd vanwege de grote kwantiteit. Die in het eerste deel hebben betrekking op de waardering voor de kwaliteit voor de architect Cuypers, gevolgd door die voor afzonderlijke kerken, met een hoofdrol voor de Nieuwe Bavo. De teksten over de kwaliteit van de architect zijn per categorie chronologisch geordend.

4.3.1. Waardering voor de kwaliteit van Joseph Cuypers

Vernieuwend

Een groot aantal teksten, van 1911 tot 2016 gaat over de houding die de bouwmeester had ten opzichte van de toen bestaande praktijken en de vernieuwing die hij daar tegenover stelde. Die kwaliteit wordt bijvoorbeeld gewaardeerd door Henri Evers in *De architectuur in hare hoofdtijdperken uit 1911* over de kerken van Cuypers en Stuyt: 'Het streven om het katholieke kerkruim tot een volkomen overzienbare gehoorzaal te hervormen, door versmalling of weglating van den zijbeuk, is veler kenmerk'.¹⁰⁶

In *Het Katholiek Nederland*, is J. Loeff positief over de architect met 'Van Cuypers' leerlingen zijn wel diens zoon Joseph Cuypers en Jan Stuyt de meest belangwekkende. De eerste, in den beginne nog in 't gareel van een beroemden Vader loopend, was weldra zich zijner eigen kracht bewust en bouwde, tot veler verbazing en tot ieders bewondering, de grootsche kathedraal van Sint Bavo te Haarlem. Hier bleek het, dat Joseph, meer berekenend en minder spontaan van natuur, zijn eigen

weg gaand, een werk kon wrochten, waarbij eruditie en intuïtie elkaar gelukkig aanvulden. Aan dit zijn onovertroffen meesterstuk kan men reeds de teekenen der komende 20ste eeuw speuren (...) maar een bewust kennen en verwerken (...) van al het geziene tot een nieuw, eigen doorvoeld, oorspronkelijk geheel'.¹⁰⁷

Een auteur uit de kring van de Nederlandse Protestantenvbond, Roel Houwink, beschrijft in 1932 in *Onze spiegel der schoonheid* Joseph Cuypers als de architect die de kerkelijke bouwkunst uit het dal haalde: 'Terwijl wij midden in de grootste leelijkheid zitten, komt plotseling eerst uit het Rooms-Katholieke kamp een krachtige poging tot verzuivering. Het is in ons land Joseph Cuypers die deze poging waagt. Fel gaat hij te keer tegen de onwaarschijnlijkheid van de kunst. Een buitengewoon fijn mensch! Bezielde door een haast onuitblusbaar idealisme, weet hij zijn geestverwanten, al is het aarzelend, mede te voeren in zijn verwachtingen en de eerste poging om de in slaap gevallen, berustende kerkelijke gemeenschap in bouwkunstigen zin nieuw leven in te blazen is gedaan'. Maar de daadwerkelijke vernieuwing wijst Houwink toe aan H.P. Berlage: 'Berglage is onze profeet. Deze trekt zich niet terug, maar wijst den nieuwen weg. Terwijl Dr. Joseph Cuypers (sic) meer op de traditie steunt, is Berglage de man der vernieuwing. De architectuur wordt weder op de juiste plaats gesteld, verbonden met de gemeenschap en tegelijkertijd op meesterlijke wijze ontleed'.¹⁰⁸

J. de Jong waardeert in het *Handboek der kerkgeschiedenis* uit 1937 de vernieuwende kracht van Joseph Cuypers met als voorbeeld de Nieuwe Bavo voor de architectuur, maar noemt ten onrechte Jan Stuyt hiervan de medearchitect: 'Na 1890 verdween de strenge neogothiek hier en daar voor een soms sober en krachtig eclecticisme (St. Bavo te Haarlem, b. 1895 door Stuyt en Jos. Cuypers)'.¹⁰⁹

De mogelijkheden tot vernieuwing komen ook naar voren in *Nederland bouwt in baksteen*, uit 1941, in het deel van H.M. Kraayvanger: 'Merkwaardig genoeg is de leidende figuur van het geestelijk verzet tegen de neo-gothiek in de Kerkelijke kunst Ir. Joseph Cuypers (1861), de zoon van Dr. P.J. H. Cuypers. Zijn belangrijkste werk: de St. Bavo Kathedraal te Haarlem, eerst tien jaar geleden geheel voltooid, heeft den eersten stoot gegeven tot vernieuwing van de kerkelijke architectuur. Maar ook in tal van andere kerken (o.a. de koepelkerk te Bussum), heeft Joseph Cuypers baanbrekend werk verricht. Een andere belangrijke figuur op dit gebied is Jan Stuyt (1868-1934). Vooral in zijn jongere werken heeft hij op zeer persoonlijke wijze de ontwikkeling van het kerkgebouw in nieuwere banen geleid, aansluitend bij de oud-Christelijke traditie'.¹¹⁰

Anton Siebers benadrukt in *Honderd jaar religieuze kunst in Nederland, 1853-1953*, de kritische Joseph Cuypers die volgens hem van mening was dat de kerkarchitectuur sinds de tijd van zijn vader alleen maar was achteruitgegaan.¹¹¹

Over de vernieuwing schrijft Henk Rosenberg in *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland* van de kerkelijke bouwkunst door Joseph Cuypers schreef hij: 'In de Haarlemse kathedraal voltrekt zich de overgang van de 19de-eeuwse naar de 20ste-eeuwse architectuur op kerkelijk gebied. Deze ontwikkeling zet zich voort in de drie kerken, die Joseph Cuypers en Jan Stuyt in de eerste tien jaar van deze eeuw bouwen in Utrecht (...) Het tijdperk van de neostijlen is dan echter afgesloten'.¹¹²

De kwaliteit eigentijds te zijn wordt benadrukt door Joseph Buch in *Een eeuw Nederlandse architectuur 1880-1980*: 'In 1892 gaf hij een lezing op het nationale congres van architecten in Amsterdam, waarbij hij zeer veel aandacht besteedde aan het gebruik van gewapend beton. Hij was zeer geïnteresseerd in de toepassing van dit nieuwe bouw materiaal bij, hoe kan het anders, de bouw van kerken en gaf in zijn lezing ook een beschrijving van de elastische constructie van een massieve betonnen koepel voor een kerkgebouw'.¹¹³ De vernieuwingskracht van Joseph komt later in dit boek aan de orde: 'Door bij zijn kathedraal te kiezen voor een romanogotisch uitgangspunt had hij zelf aan het eind van de negentiende eeuw de neogotiek al enigszins gerelativeerd. In de vormgeving van de koepel ging hij daarin nog verder, terwijl hij in later werk, zoals de torens van

de kathedraal, de neogotiek achter zich zou laten. De door hem ontworpen koorvensters van de engelenkoren zijn voor de tijd van ontstaan verrassend modern en vertonen invloeden van de art nouveau'.¹¹⁴

De invloed van de Nieuwe Bavo op latere werken van andere architecten geeft Arjen Looyenga in *Getooid als een bruid* uit 1993 goed weer door te wijzen op de ontwerpen die door dit opus magnum werden geïnspireerd. Hij noemde 13 werken, waaronder de kerken Nicolaas en gezellen, Clemens Hofbauer en Laurentius en Elizabeth in respectievelijk Delft, Hilversum en Rotterdam. Van de burgerlijke gebouwen selecteerde hij onder meer Hotel Americain in Amsterdam en het eerste ontwerp Haags Gemeentemuseum.¹¹⁵

Een rijke bron is *De Genade van de steiger* uit 2013 van Bernadette van Hellenberg Hubar, vooral door haar schets van de belangrijke positie die het atelier van Joseph Cuypers voor de kerkelijke schilderkunst in het Interbellum innam. Zij waardeert daarbij het artistieke en commerciële inzicht van P.J.H. en Joseph Cuypers omdat het streven aan te sluiten bij de volgende generatie veel prioriteit kreeg, mede door de deelname van de laatste aan de vooruitstrevende kunstenaarskring De Violier. Hierin namen de schilders Jan Toorop, Theo Molkenboer en Antoon Derkinderen en de kunstcriticus Gerard Brom deel.¹¹⁶

De nieuwe Bavo te Haarlem, ook van Bernadette van Hellenberg Hubar uit 2016 is net zo'n belangrijke bron voor teksten over de kwaliteiten van de architect. Zij noemt hem fascinerend vanwege de complexiteit van het ontwerp van exterieur en interieur dat de beschouwer moet beleven, ervaren en ondergaan terwijl hij zich beweegt rond of in het gebouw. Ook beschrijft ze hem als een architect die op een verbluffende manier als beelddenker een filosofisch concept kon omzetten in een ontwerp. Zij prijst het gebruik van kleur hierin en het toepassen van de werking van het licht. Weinig tijdgenoten bereikten volgens haar dat niveau. Hij was in staat betekenisvolle constructies, bijvoorbeeld uit het boek over kerkenbouw *De Heilige Linie* van zijn oom Joseph Alberdingk Thijm, te combineren en zo de filosofie van Thomas van Aquino over het onvoltooide zichtbaar te maken in halffabricaten. Van Hellenberg Hubar bewondert Joseph Cuypers ook als glazenier door zijn vernieuwende ontwerp voor de Engelenramen met modernistische elementen. Op de vraag of de bouwmeester als innovatief kan worden gezien of als degene die voortborduurde op zijn vaders antwoordt ze dat beide vaardigheden op hem van toepassing zijn.¹¹⁷

Vakman

Dat we bij die vernieuwing te maken met een vakkundig architect, die graag bijdraagt aan zijn vakgebieden blijkt uit de volgende teksten uit 1909 tot 1995. Die grote betrokkenheid komt naar voren in de vermelding van de actieve rol vermeld die de architect in de eerste jaren innam bij het opstellen van de *Voorlopige lijst der Nederlandse Monumenten van geschiedenis en kunst*.¹¹⁸

Het nog steeds veel geraadpleegde overzicht *De Katholieke Kerken in Nederland*, in delen uitgegeven tussen circa 1910 en 1914, van de hand van Jan Kalf, zal door de eindredactie van P.J.H. Cuypers en de medewerking van Joseph Cuypers waarschijnlijk door beide architecten beïnvloed zijn. Veel kerken van Joseph zijn wel beschreven, maar zonder waarderende teksten. Een voorbeeld waarin dat wel gebeurde is het ontwerp voor de Calixtuskerk in Groenlo met 'Dank zij hunne welwillendheid, ben ik in staat met bijgaande prentjes van het nieuwe gebouw eenig denkbeeld te geven. Blijkbaar zal hier om een frissche behandeling van oude gegevens een werk tot stand komen, dat, zonder zich van geëerde traditiën ver te verwijderen, toch geenszins onoorspronkelijk mag heeten'. Verder krijgt het sobere karakter van de ontwerpen door Joseph Cuypers bij Martinuskerk in Groningen aandacht met zijn tekst: 'uitgevoerd door Joseph vanwege sobere strakke lijn'.¹¹⁹

In de *Jaarboeken Monumentenzorg*, uitgegeven door de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg, zijn per boek artikelen van meer auteurs opgenomen. In het exemplaar uit 1991 noemde Cees Peeters in een artikel over de Grondbeginselen voor restauraties Joseph Cuypers een toonaangevend architect: 'Na de eerste praktische demonstraties daarvan door

toonaangevende architecten als Kromhout, de Bazel, de Klerk en Jos. Cuypers in de jaren twintig en dertig, die in ieder geval door gebruik van dezelfde traditionele materialen als in hun geheel nieuwe gebouwen de breuk nog weten te verzachten'.¹²⁰ En in het jaarboek 1994 waardeerde Ruud Meischke in een artikel over hetzelfde onderwerp het eigenwijs zijn van de bouwmeester ten opzichte van de generatie restaurators van zijn vader: "De leden van de nieuwe Rijkscommissie waren belangrijke lieden en zaten hoog te paard.... De Grondbeginselen verwachtten veel van de 'kunstenaararchitect' maar de commissieleden beschouwden architecten slechts als de uitvoerders van hún ideeën. Een eigen mening werd door hen nauwelijks gewaardeerd. Jos. Th.J. Cuypers, Jos. Klijnen en A.A. Kok werden zoveel mogelijk buitengesloten omdat zij te eigenwijs waren'.¹²¹

Over het complex van kasteel, kerk en bijgebouwen met park, De Haar in Haarzuilens, vermeldt Wies van Leeuwen in *De maakbaarheid van het verleden* uit 1995 dat vader en zoon Cuypers rond de eeuwwisseling ook volgens de huidige inzichten redelijk juist hebben gehandeld bij het restaureren: 'De bouwsporen spelen een belangrijke rol in het project, echter niet om de eraan verbonden historische waarde, maar vooral als bewijsplaatsen voor de juistheid van de gekozen oplossingen. Ze worden vervolgens niet geconserveerd om de juistheid van een papieren reconstructie aan te tonen, maar opgenomen in het nieuwe beeld. Zo hebben vader en zoon de door Mulder aangetroffen muren tot de volle hoogte bewaard. De raamkozijnen zijn veelal in de oude openingen geplaatst, zelfs de steigergaten en het oorspronkelijke voegwerk bleven op talrijke plaatsen behouden'. Dat ze degelijk onderzoek pleegden voorafgaand aan een besluit over restauratie getuigt: 'Deze brief toont de diepgaande inleving in het wezen van de middeleeuwse verdedigingskunst, die we al in Zutphen zagen en het evocatieve karakter van de historische richting typeert. Jos behandelt in zijn artikel van 1905 de militaire aspecten van het kasteel alsof elke dag een belegering te verwachten is'.¹²²

Aarzelend, twijfelend

Net als in kranten en tijdschriften vinden we in boeken teksten die wijzen op aarzeling bij het ontwerpproces, soms leidend tot het gebruiken van herinneringen aan zijn vader om anderen te overtuigen.

In een boek over de Sint Jozefkathedraal, *Een teken in de stad*, uit 1990, wordt de architect door Sible de Blaauw weergegeven als een ontwerper die bereid is zijn veel eerder uitgevoerde open torenspits te verminken om een verdere schade aan de constructie te voorkomen en daarvoor het open karakter wilde aantasten met de opmerking dat dit ook zijn vaders wens was geweest. De auteur noemde dit '(...) een redenering die lijkt op wat in de psychologie te boek staat als projectie, maar die hier dient om Jos. Cuypers' eigen inzicht extra gewicht te geven dat de dichting niet alleen een technische maar ook een 'aesthetische' verbetering zal betekenen'.¹²³

Looyenga wijst in *Getooid als een bruid* uit 1993 op de twijfelende houding van Joseph Cuypers bij het bereiken van een gesamt-kunstwerk bij de Nieuwe Bavo: 'Joseph Cuypers had aanvankelijk gedacht dat uit het vrije spel van artistieke krachten, van gelijkgestemden, vanzelf een harmonisch geheel moest ontstaan. Tegen de tijd dat het kerkgebouw voltooid was, had hij zijn mening bijgesteld. De door hem nagestreefde harmonie was immers ver te zoeken (...) [Hij wilde] magister operum zijn, op een tijdstip dat dit eigenlijk niet meer haalbaar was'.¹²⁴

Jan Bank beschreef in 2006 de kwaliteit van de bouwmeester in *Plaatsen van herinnering* met de woorden van een tijdgenoot: 'Joseph Cuypers ontwierp al tekenende. Hij had wel een vage voorstelling als hij begon, doch hij was bang het niet te grijpen, het lijnenspel was aarzelend en al doende kwam hij eerst tot vastere vormen'.¹²⁵

Verzoenend tegenover doortastend

Twee teksten uit 1933 en 2015 omschrijven enerzijds een verzoenende houding met kunstenaars, maar anderzijds doortastend gedrag in de uitvoering van zijn projecten.

In 1933 gaf Gerard Brom in de *Herleving van de kerkelijke kunst in katholiek Nederland* in de bespreking van een tegeltableau voor kruiswegstatie van Theo Molkenboer de verzoende kwaliteit

van de architect weer met 'Jos. Cuypers, op een spotprent van Molkenboer als een hondje achter aan het touw van Jan Kalf voorgesteld, wreekte zich christelik op de klachten van de zenuwachtige schilder, dat de bouwmeesters niet genoeg de vrijheid van sierkunstenaars zouden eerbiedigen, door een verzoenende waardering te schrijven van deze kruisweg (...).¹²⁶

Minder verzoeningsgezind komt de bouwmeester naar voren bij het tegen de zin van de opdrachtgever wegsturen van een opzichter, die door de bouwcommissie van de Remigiuskerk in Klimmen voor een restauratieproject al was aangenomen, zo schrijft auteur Frans Crutzen in zijn boek *Cuypers en Stuyt in Klimmen* in 2015.¹²⁷

Cuypers en Stuyt

De vraag wat de inbreng is van elke vennoot in een ontwerp spitst zich toe op de periode 1899-1909. De teksten waarin ieders aandeel onjuist wordt weergegeven beginnen vrij snel na de beëindiging van de vennootschap en gaan door tot 2017.

In *Het Katholiek Nederland 1813-1913*, deel 1, gaat J. Loeff in op de werkkrelatie tussen Cuypers en Stuyt: 'De opzichter Jan Stuyt kon zich daarbij vervolmaken tot een kunstenaar, die in zijn eerste werken geen copist bleek. Hoewel jong, heeft hij reeds menigen waardigen tempel, menig stichtelijk klooster, menig fier raadhuis doen verrijzen. Stuyt's werk wijkt belangrijk af van de scheppingen der Cuypers, Vader en Zoon; de tien jaren, dat hij met hen in compagnie werkte, waren voor de ontwikkeling van zijn stoer talent niet het vruchtbaarst'.¹²⁸

Bernadette van Hellenberg Hubar is het in *De nieuwe Bavo te Haarlem* uit 2016 niet eens met de stelling van Arjen Looyenga in *Getooid als een bruid* dat Jan Stuyt de medearchitect van de Nieuwe Bavo was en dat die positie nog te weinig was onderkend. Wat wordt ook bevestigd door het onderzoek naar krantenartikelen, met name in het hiervoor besproken artikel met een correctie op een eerder artikel in *De Tijd* van 11-5-1928: 'Hoewel de heer Ir. Joseph Cuypers meerdere jaren heeft samengewerkt met verschillende architecten, ..., toch is hij alléén in 1893 zelfstandig door Mgr. Bottemanne, in overleg met den toenmalige Vicaris-Generaal Mgr. Callier aangewezen als architect van onzen prachtige Kathedrale kerk te Haarlem'.¹²⁹

Wies van Leeuwen vermeldt in 2017 in zijn hoofdstukken over de architectuur van Jan Stuyt in *Jan Stuyt*: 'De nieuwe Bavo is een echte stijlbreuk in het werk van de jonge Cuypers. Alleen al de rijkdom aan siermotieven springt in het oog, zeker in vergelijking met de gelijktijdig gebouwde Heilig Hartkerk in Tilburg. Daar werken vader [P.J.H.] en zoon Cuypers nog samen, in Haarlem zijn het Cuypers junior en Stuyt. Tilburg is sober en strak, een constructief hoogstandje, maar nog wel binnen de kaders van de neogotiek'. Deze auteur kwam in dit boek ook tot de stelling dat Joseph Cuypers alles weet van financiën en organisatie, maar dat Jan Stuyt een vrijere geest had en vindingrijker was in de vennootschap. Ook dat Stuyt de laatste de knopen zou hebben doorgehakt. Voorts dat Cuypers het gebruik van de romaanse architectuur overnam van Stuyt en dat andersom van toepassing was bij de gotiek. Omdat Van Leeuwen in dit boek geen bronnen kon vermelden is niet duidelijk waarop hij dit baseert.¹³⁰

Kritiek

Kritisch is Arjan Looyenga over de bouwmeester in *De Utrechtse School in de Neogotiek* uit 1991 over het afkappen van de pilaren van de in oorsprong laatmiddeleeuwse Andreaskerk in Zevenaar: 'Deze zuilen werden in 1930 afgeslankt, voor welke bedenkelijke operatie men een beroep deed op Jos Cuypers'.¹³¹

Ronduit negatief is Ineke Pey over kerkrestauraties door Joseph Cuypers in *Herstel in Nieuwe Luister* uit 1993. Over zijn herstel van de Antonius Abtkerk in Terheijden: 'In strijd met de door hem ondertekende en zelfs mede opgestelde Grondbeginselen voor restauratie van monumenten, bracht Joseph Cuypers de in 1922 door brand geteisterde kerk in haar 'oorspronkelijke' stijl en toestand terug'. En over de Remigiuskerk in Klimmen: Dit alles [de restauratie door Joseph Cuypers] maakt wel dat oude foto's, tekeningen en artikelen bijna een grotere documentaire waarde dan het gebouw zelf (...)' Over de houding van de architect bij nieuwbouw of aanpassing

van de oude kerken: 'Kerkbouwende architecten in hun praktijk: Molkenboer, Dobbelaar, Soffers, Weber, Van Dijk, Franssen, Groenendael en vader en zoon Cuypers vooral, hebben in Brabant of Limburg slechts bij hoge uitzondering de pastoor aangeraden om de oude kerk te behouden, overal hebben zij hun 'betere' gotiek geplaatst'. Over de restauratie van de Bartholomeuskerk in Meerssen: 'De vergroting van de Meerssense St.-Bartholomeus [Basiliek van het Heilig Sacrament] in 1936 werd in strijd met artikel 24 in stijl uitgevoerd, vandaag de dag door het patina van de tijd niet meer 'van echt' te onderscheiden. Slechts het beeldhouwwerk werd conform artikel 19 in eigentijdse vormen gehakt'. Ook over Meerssen de volgende passage: 'In hetzelfde schrijven aan Van der Marck maakte Cuypers jr. van de gelegenheid gebruik om "zijn levenslang hoog gehouden gotische grondslagen" te benadrukken. De opmerking was niet conform de waarheid maar bedoeld om goodwill te kweken, er (waarschijnlijk terecht) van uitgaande dat de gotiek nog altijd een gewaardeerde bouwstijl was en geprefereerd werd bij de vergroting van de gotische kerk. Jos. Cuypers steunde in deze mijns inziens bewust en ten onrechte op de gotische reputatie van zijn vader. De neogotiek was nog steeds niet geheel vergeten'. Tenslotte over de Servaasbasiliek in Maastricht: 'In een latere fase (vanaf 1892) voerde Cuypers' zoon Joseph correcties uit- van een restauratie is hier geen sprake - aan het zuidelijk deel van de vleugel aan de noordzijde. Ook hier werd de gevel afgebroken en met uniforme spitsboogvensters weer opgebouwd. Intern verving Jos. Cuypers de twee traveeën door een driedeling, hetgeen gebaseerd zou zijn op gevonden fundamenten en wandpijlers; een nieuw gewelf werd hierdoor eveneens onontkoombaar'.¹³² De operatie in deze basiliek is van ver voor het formuleren van de Grondbeginselen, maar in Klimmen was de discussie al op gang gekomen en in Meerssen had de bouwmeester al jaren ervaring met de toepassing van deze uitgangspunten.

4.3.2. Waardering voor een bepaalde kerk

De Nieuwe Bavo

In 1915-1918 neemt E. Gugel deze kathedraal op in een boek over de geschiedenis van bouwstijlen met een zeer positieve waardering: 'Het omvangrijkste monument van den Rooms-Katholieken eeredienst, in de laatste jaren in Nederland ontworpen, is de grootsche St. Bavo Kathedraal te Haarlem van Jos. Th. J. Cuypers. Vertoonen overigens de kerken van Jos. Cuypers - waarvan wij als typen die te Nes en Zwaluwenbuurt aan den Amstel, de St. Josef te Enschede en het kleine kerkje te Oegstgeest willen noemen- eenzelfde vroeggothische opvatting als die van zijn vader, de nieuwe St. Bavo te Haarlem helt in verschillende wezenlijke punten meer over tot het Romaansch en onderscheidt zich van de Vroeg-Gothiek door zijne massieve vormen en de breedte, indrukwekkende groepeerings der massa's. Van deze kathedraal is nog slechts voltooid het koor met transept, waarvan het eerste door zijne verhoudingen van groot effect is'.¹³³

De tweede vermelding in een overzichtswerk dateert van 1920 in *Geschiedenis van de bouwkunst in Nederland* van Jan Godefroy: 'Van de 19e eeuwse kerken behoort genoemd te worden: de St. Dominicus, door E. J. Margry en de Nieuwe St. Bavo, door Jos Cuypers, die in 1898 werd gewijd. Deze kerk, met z'n kapellenkrans en fraaien middenkoepel geeft uitwendig een mooi silhouet. Vijfhoekig, van gele zandsteen, treft vooral de eigenaardige koepelconstructie op pendentiefs. De afmetingen van de Oude Kathedraal zijn niet bereikt'.¹³⁴

Uit 1923 dateren de eerste uitgebreide lovende commentaren uit de katholieke kring op de Nieuwe Bavo. De priesters T.P.M. Bekkers en C.N.J. Meijsing vermelden in *De kathedraal van Haarlem*: 'Hij vond in den bouwmeester Joseph Cuypers dén kunstenaar, die aan zijn grootsche gedachten zulke voorname vormen wist te geven, dat de kathedraalbouw ook hém een onvergankelijken roem geschonken heeft'. Een andere voorbeeld uit dit boek is: 'Het is niet te verwonderen, dat wij onder den indruk van het grootsche geheel, niet op zijn onderdeelen gelet hebben. Nu wij echter het rechter torentrapje afdalen, valt het ons op, dat de spil van de trap aanvoelt als de streng van een koord, en als wij beneden gekomen zijn, zien wij met welk een speelsch vernuft en liefde de onderdeelen van zulk een weggesloten deel zijn gemetseld'. Die positieve toon gaat door in: 'Den bouwmeester, die zoo de mooie vormen wist te beheersen en

samen te voege tot een groot geheel. Zoon van den meest genialen bouwmeester der negentiende eeuw, heeft hij getoond diens besten leerling, een leerling die door dit werk, maar meer met moderne eischen in nieuwere techniek uitgevoerd dan den genialen vader te dienst stond, het voornaamste bouwwerk uit die dagen zóó heeft weten te wrochten, dat het met hem den roem en dankbaarheid van het Roomsche nageslacht heeft verworven' en ook in: 'Grootsch in haar opzet, grootsch in haar uitwerking. In het breede plan is een veelheid van zorgvuldig doordachte en wonderschoon gesierde onderdeelen in-een-gegroeid tot een harmonisch geheel; een wondervolle symboliek heeft daarbij de versiering gevat in een schitterenden samenhang; en terwijl deze laatste immer onderschikt bleef, zijn bouw en versiering zóó één geworden, dat men moeilijk zeggen kan, wie der beide in tijdsorde de eerste was. Daarbij heeft een oprechte en eerlijke kunstzin zich geuit, een zuivere drang naar schoonheid'.¹³⁵

Eenzelfde lijn kan worden herkend in *Herleving van de kerkelijke kunst* van Gerard Brom over de groei die de bouwmeester doormaakt tijdens het lange bouwproces en over zijn positie ten opzichte van H.P. Berlage: 'Sint Bavo is niet meer gotiek en is nog niet modern in de volle zin, terwijl sommige delen meer gotiek, andere daarentegen meer modern lijken. Zo zien we hier de beweging voor onze ogen weerspiegeld in een en hetzelfde werk, wat heel eenvoudig te verklaren valt, omdat de bouwmeester onder het bouwen rijper en tegelijk vrijer is geworden. Jos. Cuypers begreep uitstekend, welke geest hem scheidde van Berlage. Hij vond het niet de plicht van een architect om zijn beginselen in alle omstandigheden door te voeren tot het uiterste, evenmin als voor ieder Katholiek de levensregel van een kloosterling was weggelegd' en over het bisschoppelijk altaar: 'De Haarlemse kathedraal heeft, zoals voor een bisschopskerk trouwens begrijpelijk is, het voorbeeld gegeven in de opstelling van een eenvoudige offertafel als hoogaltaar, dat als brandpunt van de hele bouw niet langer door allerlei bijkomstigheden onherkenbaar werd gemaakt (...) Onmiddelijk zag een ijveraar, die met kloppend hart de tekenen des tijds waarnam, in dit sober altaar, zo nieuw en zo oud meteen, een moderne bouwkunst aangekondigd'.¹³⁶

Van iets later is het commentaar dat daadwerkelijke vernieuwing bij de kathedraal uitbleef van H. Brugmans en anderen uit 1937-1938 in de *Geschiedenis van Nederland*: 'De kentering komt omstreeks 1900 als verzet tegen de neo-gothiek, maar werkelijke vernieuwing bleef uit. Wel was er een sterk streven naar een andere oriëntatie. Herinnerd moge worden aan de Sint- Bavo te Haarlem van Jos. Cuypers (...).¹³⁷

Het commentaar in *Hedendaagsche religieuze kunst* uit 1936 van Clemens Engelman is bij wijze van uitzondering wat genuanceerder: '(...) Jos. Cuypers, de zoon van den vernieuwer der vijftiger jaren, maakte in zijn Sint Bavo, de nieuwe Haarlemsche kathedraal, een merkwaardig gecompliceerd mengproduct dat, wanneer men het in totaal al niet fraai mag vinden, als staalkaart van inspiraties en stijl-assimilaties in hooge mate interessant moet heeten'.¹³⁸

In 1953 noemt Jan Engelman *Honderd jaar religieuze kunst in Nederland* de Nieuw Bavo een berg van invloeden en assimilaties, maar waaruit een ernstige geest spreekt: 'Het hoofdwerk van Jos. Cuypers, zelf reeds een oud man toen zijn vader hoogbejaard overleed, is de nieuwe Sint Bavo te Haarlem. Het vertoont zijn eigen groei naar vrijheid, zijn aanpassing bij verscheidene andere stijlelementen dan de Gothiek. Een werk van de "kentering der tijden", een berg van invloeden en assimilaties, waarop de hedendaagse beschouwer wellicht veel critiek zal hebben, maar waarbij men niet vergeten zal dat er een zeer ernstige geest in spreekt, die begreep dat een bedehuis nog iets anders was dan wat Berlage in die dagen aan openbare gebouwen had te bouwen, en waarin tal van onderdelen zijn die uitmunten door zorgvuldige structuur en verfijnde verzorging'.¹³⁹

Het eerste recente standaardwerk over de Nieuwe Bavo was *Getooid als een bruid*, waarin Arjen Looyenga de architectuurgeschiedenis voor zijn rekening nam. Zijn conclusie is: Joseph Cuypers begon met voort te werken op het eerste schetsplan van zijn vader dat uitging van het (neo)gotische kathedraalbeeld van de negentiende eeuw. Bij de uitwerking van zijn eigen plannen heeft hij dit ideaaltype enigszins gerelativeerd, maar het in zijn hoofdopzet gehandhaafd. De huidige kathedraal is nog steeds in hoofdzaak gebaseerd op het gotische kathedraaltype. Hij heeft

dit echter met elementen van andere herkomst verrijkt. Hij ontleende veel aan het late romaans en hanteerde daarnaast ook een "oosters" idioom. Hij nam kennis van moderne ontwikkelingen en maakte er ook gebruik van. Als dat alles was, zou men zijn kathedraal inderdaad eclectisch kunnen noemen. Maar de kerk is niet een virtuoos uitgevoerde stijlpotpourri. Cuypers heeft inderdaad elementen van uiteenlopende herkomst gebruikt, maar hij deed dit voor het realiseren van zijn eigen idee: een moderne kathedraal'.¹⁴⁰

Jan Bank en Maarten van Buren vonden in *Hoogtij der burgerlijke cultuur* uit 2000 de Nieuwe Bavo een bewijs van de katholieke herleving. Ze waren duidelijk geïnspireerd door *Getooïd als een bruid*: 'De kerk mocht gezien worden; in haar grootte, een vijfbeukige kruisbasiliek, in haar kruisribgewelven met een betrekkelijk spitse kruisingskoepel en in haar front met twee torens moest zij een verduurzaamd bewijs worden van een katholieke herleving. (...) Maar de architect, Jos Cuypers, heeft dat ideaaltype aangevuld met laatromaanse en zelfs oosterse elementen en gaf daarmee op een bijzondere wijze blijk van "bouwkundige belezenheid". Men zou zijn stijl eclectisch kunnen noemen, met dien verstande dat één hoofdarchitect welbewust een totaal idee van de moderne kathedraal heeft trachten te realiseren'.¹⁴¹

Recent, in 2016, gaven Marc de Beyer (redactie) en anderen in *Kerkinterieurs in Nederland* de positie van de kerk weer: 'De nieuwe Sint-Bavo in Haarlem, de enige kathedraal die in Nederland als zodanig is gebouwd sinds de Dom van Utrecht, is een toonbeeld van deze nieuwe dynamiek tussen traditie en vernieuwing. Architecten als Jan Stuyt en Joseph Cuypers kwamen tot originele kerkontwerpen, waarbij ze experimenteerden met centraalbouw'.¹⁴² Van de hand van Bernadette van Hellenberg Hubar is in deze uitgave een grondige beschrijving van de Nieuwe Bavo, feitelijk een goede samenvatting van haar boek *De Nieuwe Bavo in Haarlem* uit datzelfde jaar.¹⁴³ In dat boek zelf geeft zij goed aan hoe de bouwmeester scenario's van de beleving van interieur en exterieur had voorzien omdat hij ze zelf mogelijk had gemaakt: 'Wat het concept van Joseph Cuypers dan ook zo bijzonder maakt is dat hij voorwaardenscheppend bezig is geweest voor die volgende stadia. Haast vergelijkbaar met de serie die Claude Monet tussen 1890 en 1894 schilderde van de kathedraal van Rouen, creëerde hij niet één kathedraal, maar een hele verzameling katedralen; een bouwwerk vol potenties, met wisselende scenario's die al dan niet in de verre of nabije toekomst werkelijkheid konden worden'.¹⁴⁴ Ze gaat in op de uitzonderingspositie die deze kathedraal in Nederland inneemt voor wat betreft de buitenpolychromie: 'Een van de meest bijzondere onderdelen van de restauratie van de nieuwe Bavo is het herstel van de geschilderde buitenpolychromie. Dit is buitengewoon, omdat er in Nederland verder geen voorbeelden zijn van dit type kleurafwerking uit de negentiende en vroege twintigste eeuw. Je zou verwachten dat er de nodige precedentes te vinden zijn in het oeuvre van vader en zoon Cuypers, maar noch op het niveau van de gebouwen, noch op dat van de bronnen is daar tot dusver iets van teruggevonden'.¹⁴⁵

Agathakerk in Beverwijk

In deze reisgids uit 1931 wordt de toen nog vrij nieuwe Agathakerk in korte bewoordingen geprezen: 'De R.K. kerk, toegewijd aan de H. Agatha, trekt door haar grooten, massalen koepel, vervolgens de aandacht. (...) Wanneer men de gemeente vanaf de Oostzijde nadert heeft men een vrij goed gezicht op dezen koepelbouw. Het priesterkoor van deze kerk bevat fraaie goudmozaïeken en gebrandschilderde ramen, naar het ontwerp van architect Lambert Lourijsen'.¹⁴⁶

Kerk Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand in Bussum

Deze kerk in Bussum veroorzaakt teleurstelling over het exterieur, maar enthousiasme over het interieur in de *Gids voor Bussum en Naarden* uit ca 1930: 'Mocht de uiterlijke verschijning der kerk als geheel eenigszins teleurstellend werken, wij raden ieder aan de inwendige constructie te gaan bewonderen. Meesterlijk geconstrueerd en daarbij prachtig, van massale werking, zijn de koepel en rondbogen in metselsteen uitgevoerd'.¹⁴⁷

Bonifatiuskerk in Wehe-den Hoorn

Margriet Panman en Jans Possel noemen in het deel Friesland van de serie *Architectuur en Stedenbouw* uit 1993-1996 deze kerk een voorbeeld van de stijlvernieuwing na het verlaten van de dogmatische neogotiek: 'Een voorbeeld is de r.-k. kerk in Wehe den Hoorn die in 1927 is ontworpen door de zoon van Cuypers. J.Th.J. Cuypers. De zaalkerk heeft aan weerszijden vier zijkapellen en een forse toren met een Zuid-Duits aandoende torenhelm. Naast de kerk staat de pastorie, die in dezelfde trant is opgetrokken. Anders dan in de provincie Groningen, waar deze kerk een zeldzaamheid is, zijn in het zuiden van het land veel van dergelijke bouwwerken van J.Th.J. Cuypers aan te treffen'.¹⁴⁸ Het is wel de vraag of auteurs het interieur van de kerk hebben gezien met elementen van uitbundig baksteenexpressionisme. Ze noemen het helaas niet.

Sint Gummaruskerk in Steenbergen

In het deel Noord-Brabant van dezelfde serie is Joost Michels onder de indruk van de Sint Gummaruskerk: 'De gigantische Gummaruskerk, waarvan de kegelvormige koepel het vlakke polderland domineert, kwam tot stand tussen 1899 en 1902. Jos Cuypers en J. Stuyt brachten belangrijke wijzigingen aan in het voorontwerp van P.J.H. Cuypers. De kerk een driebeukige kruiskerk van haast kathedrale omvang. Vormt de overgang tussen Jos Cuypers' Haarlemse Bavo kathedraal en zijn Bossche Sint-Jacobskerk en toont de worsteling van de architect om zich los te maken van de neogotiek'.¹⁴⁹

Sint Urbanuskerk in Nes aan de Amstel

Van de hand van Ernst van der Kleij in het deel Noord-Holland is deze vakkundige beschrijving van de architectuur in dit ontwerp: 'De driebeukige hallenkerk met transept is een goed voorbeeld van zuiver geproportioneerde en zorgvuldig gedecoreerde baksteenarchitectuur. De ribben van de gemetselde gewelven tonen een fraai lijnenspel van krachten dat via de samenstellende delen van de pijlers tot op de vloer kan worden gevolgd'.¹⁵⁰

Kerk Antonius Abt in Scheveningen

Botine Koopmans werd in het deel Zuid-Holland geraakt door het interieur van deze uitwendig sobere kerk: 'De driebeukige kerk met hoog zadeldak en een toren naast de voorgevel oogt traditioneel, maar bevat een zeer weelderig interieur. De mozaïeken, muurschilderingen, gebrandschilderde ramen en de bronzen reliëfs van de altaren, preekstoel en communiebank zijn uitgevoerd in een bij kerken zeldzame expressionistische stijl die verwant is aan de Art Déco. Een absoluut hoogtepunt vormt het indrukwekkende mozaïek van Anton H.J. Molkenboer uit 1927 en latere jaren'.¹⁵¹ Joseph Cuypers was ook zeer betrokken geweest bij dit interieur.

In *Kerkinterieurs in Nederland*, onder redactie van Marc de Beijer, wordt de samenwerking tussen architecten en kunstenaars beschreven: 'Het decoratieprogramma is ontstaan in optimale samenwerking tussen vader en zoon Cuypers en verschillende prominente kunstenaars, onder wie Antoon Molkenboer en de broers Jan Eloy en Leo Brom' met als resultaat: 'Zonder twijfel herbergt de Antonius Abt een van de meest bijzondere kerkelijke kunstensembles van de twintigste eeuw'.¹⁵²

Jacobskerk in 's-Hertogenbosch

Op poëtische wijze geeft Vincent Cleerdin in 1922 in *'s-Hertogenbosch* zijn waardering voor dit bouwwerk weer: 'De architecten hebben zich bij den bouw dezer kerk ten doel gesteld in de St. Jacob het denkbeeld van de Majesteit des Heeren op te wekken, zooals dat ons, bewoners van de lage landen aan de zee wordt ingegeven, wanneer wij in de eindelooze vlakten onzer weilanden of de kalme hellingen onzer heidevelden, de poëzie van de ruimte over ons voelen gestort. De stiefmoederlijke wijze, waarop onze natuur zou zijn begiftigd, heeft dan ten minste dit voor, dat wij geleerd hebben, hoe met sobere middelen grootsche denkbeelden kunnen worden tot uiting gebracht. In groote, breede vlakken, dus met weinig versierselen, met breede schaduwen en vlakke massa's van licht, van schaduw, van kleur, is hier getracht, voor de Majesteit Gods op aarde een tempel te bouwen en zoowel in- als uitwendig is naar het bewaren van dit karakter met de grootst mogelijke zorg gestreefd'.¹⁵³

Vijf jaar later doet Adriaan Loosjes in *Noord-Brabant en Limburg in beeld* het een stuk korter: 'en de eerst kort geleden voltooide St. Jacobskerk, een zeer gelukkige schepping van de bouwmeesters Jos. Cuypers en Jan Stuyt'.¹⁵⁴

Vituskerk in Hilversum

In *De Katholieke Kerken in Nederland* gaat Jan Kalf vrij diep in op dit kerkontwerp met een, in dit boek vrij uitzonderlijk, zeer positieve waardering: 'Het uiterlijk der kerk maakt eenen niet minder grootscheepschen indruk dan haar interieur. Daar is, in het westelijk front, de hooge, van heinde en ver herkenbare, open toren, als (...) daar is eindelijk de choorpolygoon met de kleinere veelhoeken der zijbeuksluiting zoo fraai aan de kerk verbonden; daar is vooral de imposante bedaking - aesthetisch van waarde wijl zij de geleding van den bouw zoo fraai tot uitdrukking brengt en, naar de vaklui verzekeren, als constructieve oplossing van niet minder beteekenis'.¹⁵⁵

J.D.C van Dokkum besteedt in de reisgids *Het Gooi* uit 1921 veel aandacht aan de toren van de Vituskerk: 'De toren is 98 meter hoog en dus bijna zoo hoog als de Utrechtsche dom. Wanneer ge er vóór staat op de Groest, zult ge straks van dit machtige bouwwerk een grootschen indruk krijgen. De ligging in de zwaar-beschaduwde, breede straat, werkt bij uitstek decoratief, en de massieve romp met den zeldzaam fraai-belijnden toren, die uit het dichte groen oprijst, geven aan deze geheele straat een buitengewone distinctie, die u telkens weer treft wanneer ge het gebouw voor u ziet. Het is een dorpsgezicht, zooals ge er misschien in heel Nederland geen tweede vinden kunt'.¹⁵⁶ Hij schrijft de kerk geheel toe aan Joseph Cuypers en niet aan zijn vader, die ook nu nog als de ontwerper wordt gezien.

Basiliek van het Heilig Sacrament in Meerssen

Ook in de laatste jaren van zijn loopbaan moet de bouwmeester ondervinden dat delen van kerken die hij licht bedoelde door glazeniers donker werden uitgevoerd. Eerder maakte hij dat mee bij de weinig licht doorlatende transeptramen van de Nieuwe Bavo. In het boek *De basiliek van Meerssen*, onder redactie van Rob Heijden, vinden we: 'De oude ramen in de zijbeuk begint men op 26 januari 1938 te restaureren. Hij zal in veel blank glas hebben voorgesteld en zo er alles aan gedaan hebben om zoveel mogelijk licht in de kerk binnen te krijgen. In een brief van 1947 klaagt Jos Cuypers nog dat hij de kerk erg donker vindt. Bernadette van Hellenberg Hubar bevestigt deze fascinatie van Cuypers met daglicht: "Joseph probeerde als een van de eerste architecten daglicht binnen te halen". De klacht van mensen dat de nieuwe ramen de kerk wel erg donker maken, bevestigt dit'.¹⁵⁷

Marculphuskerk in Dorst

Ook kleine kerken kwamen soms in waarderende zin in boeken voor. Een voorbeeld is een neogotisch ontwerp van de architect uit 1909 in *St Marcoen in de Zuidelijke Nederlanden* van Johannes Heijer (kloosternaam Marculphus) uit 1927: 'De in 1835 gebouwde nieuwe kerk diende ter vervanging van een in 1790 gebouwde Waterstaatskerk. Voor de werkelijk-smaakvolle, door Jos. Cuypers van Roermond uitgevoerde inrichting en verfraaiing der nieuwe kerk, zie *De Tijd* van 25 Nov. 1926'.¹⁵⁸ Helaas zijn de muren inmiddels grondig gewit, maar het meubilair is nog aanwezig.

Laurentiuskerk in Dongen

Over het werk van Jean Colette, in nauwe samenwerking met Joseph Cuypers gemaakt in zijn kerk in Dongen, zijn hiervoor teksten aangehaald uit kranten en tijdschriften. Bernadette van Hellenberg Hubar bevestigt alle positieve waarderingen voor dat werk in *De genade van de steiger*: 'De lambrisering is in de apsis zo hoog dat er een subsidiaire geleding plaatsvindt in horizontale banen (...) Joseph Cuypers verbeeldt hiermee een prachtige verbijzondering van de verticale scheiding tussen de strijdende en de overwinnende kerk (...)'.¹⁵⁹

Willibrorduskerk in Oegstgeest

Jan Kalf geeft in *De Katholieke Kerken in Nederland* vaak niet meer dan een beschrijving, maar komt soms ook tot een waardering, zoals in Oegstgeest: 'Een bijzonder geslaagde kerk is dit, die

door haar statigen eenvoud onmiddellijk imponeert en toch ook zoo wonderwel zich aansluit bij de landelijke omgeving. Vooral aan den noordkant, waar zij aan een met oude boomen beplante laan ligt, komt dit bijzonder uit, want hoewel zij fonkelnieuw is (...) blijkt zij daar al het bekoorlijke te bezitten, dat aan de argelooze, oude dorpskerkjes eigen pleegt te zijn'¹⁶⁰

Maria Hemelvaartkerk in Oude Tonge

Over deze kerk formuleert Jan Kalf: 'Dat het een voortreffelijk voorbeeld mag heeten van een eenvoudig dorpskerkje – dien indruk heeft dit gebouw mij indertijd zeer sterk gegeven. Van het sobere behandelde uiterlijk troffen mij vooral de lange wanden; in het bijzonder die, waartegen de sacristie staat aangebouwd. De goede vondst: de beide het transept flankerende zijbeuktraveeën met die onder één dak te brengen, geeft onmiddellijk een eigen stempel aan dezen zijmuur, neemt alle eentonigheid ervan weg en verleent er zelfs zekere grootscheepsche allure aan, die aan den, door het sprekende zadeldak der hoofdbeuk gewekten, indruk van intimiteit eenige niet ongewenschte waardigheid bijzet'.¹⁶¹

Quirinuskerk in Halsteren

Deze wat forsere dorpskerk levert bij Kalf de volgende beschrijving op: 'Het is niet gemakkelijk met een enkel woord een gebouw te karakteriseeren, dat zoo weinig als dit een der gebruikelijke kunsthistorische etiketten verdraagt. Het inwendig zou men desnoods nog romaansch kunnen noemen, hoewel dan toch met het voorbehoud, dat (...) en dit schijnt mij op zichzelf niet anders dan een hulde aan den bouwmeester'.¹⁶²

In reisgidsen komen auteurs vaak niet verder dan een beschrijving en geven geen waardering. Een uitzondering op de regel is de tekst van Noortje de Roy van Zuydewijn in *Monumentenreisboek van Nederland*, deel Zeeland, Noord-Brabant en Limburg: 'De koperen doopvont en de kandelaars uit de zestiende eeuw, die werden opgegraven bij de kerk, hebben een plaats gekregen in de Sint Quirinuskerk, de huidige rooms-katholieke kerk. Deze fraaie kerk, een creatie van Jos. Cuypers, de zoon van de befaamde kerkenbouwer P.J.H. Cuypers, herbergt tevens de orgeltribune van de oude kerk'.¹⁶³

Laurentiuskerk in Ginneken

Voor Ginneken is de conclusie van Kalf: 'Tot de gelukkigste resultaten der periode van samenwerking tusschen de architecten Jos. CUYPERS en JAN STUYT behoort ongetwijfeld deze kerk, (...) De verwantschap met de oudere kerk van JOS. CUYPERS te Nes a. d. Amstel, blijkt duidelijk, indien men naast den lichtdruk van Ginneken onze afbeelding der kerk van Nes legt. Maar men ziet dan ook hoeveel strenger en tegelijk onafhankelijker het jongere werk is opgevat ... Ook hier een groote eenvoud in de vormgeving, bij toch gevoelige detaillering (...) maar daarbij een nieuwe, lichte stemming door de materiaalkeuze bereikt: gele baksteen en witte bergsteen, door overvloedig licht nog blanker gehouden en, in gewaagde tegenstelling daarmee, een jubelende kleurigheid in de hooge regionen (...).'¹⁶⁴ Hij zag dus een verwantschap met de kerk in Nes, maar ook een verdere groei van kwaliteit in dit ontwerp.

Antoniuskerk in Utrecht

In het boek *In vrijheid herboren katholiek Nederland 1853-1953* schreven Lodewijk Rogier en N. de Rooy in 1953 ten onrechte de kerk geheel toe aan Jan Stuyt, maar hun waardering is duidelijk: 'Een der eersten, die de eis begrepen en er van harte rekening mee hielden, was Joseph Cuypers' leerling Jan Stuyt, eclecticus als zijn meester, maar een vakman, begaafd met een kiese smaak. Zijn Utrechtse Sint-Antoniuskerk van 1903 was een geslaagd vroeg voorbeeld van moderne volkskerkenbouw'.¹⁶⁵

Restauraties

Buiten de in het overzicht Waardering voor kerken en kapellen in bijlage 1 genoemde restauraties zijn in de provinciale delen van de *Voorlopige lijst der Nederlandse Monumenten van geschiedenis en kunst* restauraties door Joseph Cuypers opgenomen van een aantal hervormde kerken. Het gaat hier om Den Briel, Hattem, Zwolgen en Dongen.¹⁶⁶

4.4. Eerste conclusie

De frequentie van het verschijnen van boeken met teksten over de waardering voor kerken van Joseph Cuypers is hoog tijdens de vruchtbare jaren van zijn loopbaan van 1906 tot 1940 en zakt weg tijdens de Tweede Wereldoorlog. Na 1945 worden nog enkele publicaties uitgegeven rond honderd jaar herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1953 en daarna blijft het stil tot in de jaren zeventig de belangstelling voor negentiende-eeuwse kerken herleeft. Na 1985 neemt de frequentie sterk toe en dat blijft zo tot 2017.

Ook de aard van de boeken wisselt. Veel boeken zijn bedoeld voor een brede lezerskring en bevatten geen noten met de vindplaatsen. De eerste keer dat die wel worden toegepast is bij *De herleving van de kerkelijke kunst in Nederland* van Gerard Brom. Dit type boek is dan ook bedoeld voor zeer geïnteresseerde leken of professionals en geven ook vaker aan waarom een waardering tot stand komt. Recente voorbeelden zijn *Getooid als een bruid* met een belangrijke bijdrage van Arjen Looyenga, de boeken over P.J.H. Cuypers door Wies van Leeuwen, die over de schilderkunst in het Interbellum en de Nieuwe Bavo van Bernadette van Hellenberg Hubar en *Herstel in Nieuwe Luister* van Ineke Pey. Publicaties met verwijzingen lenen zich het beste voor onderzoek.

Het was in dit onderzoek niet moeilijk teksten over kerken van Joseph Cuypers te vinden. In overzichtswerken over (kerkelijke) architectuur kreeg hij altijd aandacht. Dat is een maat voor de waardering voor zijn kunnen, maar deze constatering vraagt wel om een nuance. Nog meer dan bij kranten en tijdschriften valt de grote aandacht voor de Nieuwe Bavo op. Bijvoorbeeld in 4.3. vragen de weergegeven beschrijvingen van deze kathedraal 1728 woorden, bijna evenveel als de 2145 woorden die alle overige kerken vragen. Daarbij moet nog worden toegevoegd dat in de teksten van de overzichtswerken de grootse aandacht naar dit bouwwerk gaat. Dit betekent dat zonder dit ontwerp de aandacht voor de bouwmeester kwantitatief aanmerkelijk minder zou zijn.

Vrijwel alle commentaren geven een positieve waardering, met uitzondering van:

- De eerste is zijn twijfel in zijn werk. Zo zien wij hiervoor dat hij bij een oplossing voor de minder praktisch ontworpen open spits van de Jozefkathedraal in Groningen een fictief overleg met zijn vader ter verdediging weergeeft. Alsof die dat vijftien jaar na zijn dood nog ondersteunt. Een tweede voorbeeld is zijn twijfel over het leiderschap bij het inrichten van de Nieuwe Bavo. Hoewel hij vindt dat de andere kunstenaars niet aan hem ondergeschikt mogen zijn, is hij steeds meer ontevreden over de uitwerking van dat standpunt. Hierbij geldt wel de nuancering dat we niet zeker weten of bisschop Callier dat leiderschap wel levenslang aan hem zou hebben toevertrouwd. Een derde voorbeeld is de opmerking van Jan Bank in *Plaatsen van Herinnering* waarin hij schrijft: 'Joseph Cuypers ontwierp al tekenende. Hij had wel een vage voorstelling als hij begon, doch hij was bang het niet te grijpen, het lijnenspel was aarzelend en al doende kwam hij eerst tot vastere vormen.' Die tekst kenden wij al uit het Memoriam van Jos Klijnen in het *Katholiek Bouwblad* van 5 maart 1949 in de vorige paragraaf.
- De tweede is het onjuist toepassen van de Grondbeginselen. In het hoofdstuk Lokale waardering komt het afwijken van die regels naar voren bij zijn plannen voor Roermond en dat met name bij de sloop van abdijpoort. Maar in deze paragraaf brengt Ineke Pey in *Herstel in Nieuwe Luister* veel meer van dit soort zaken naar voren, zoals bij de vraag bij vervanging of restauratie van dorpskerken en bijvoorbeeld in de Sacramentsbasiliek in Meerssen, de Remigiuskerk in Klimmen en de Servaasbasiliek in Maastricht.

De positieve commentaren zijn verreweg in de meerderheid en worden onderstaand gegroepeerd naar de volgende criteria:

Ruimtelijk ontwerp

De waardering voor de ontwerpen van de besproken kerken is zonder uitzondering positief. Enkele voorbeelden zijn:

- Agathakerk in Beverwijk: 'De R.K. kerk, toegewijd aan de H. Agatha, trekt door haar grooten, massalen koepel, vervolgens de aandacht'.¹⁶⁷
- Gummaruskerk in Steenberg: 'De gigantische Gummaruskerk, waarvan de kegelvormige koepel het vlakke polderland domineert (...)'.¹⁶⁸
- Jacobskerk in 's-Hertogenbosch: 'In groote, breede vlakken, dus met weinig versierselen, met breede schaduwen en vlakke massa's van licht, van schaduw, van kleur, is hier getracht, voor de Majesteit Gods op aarde een tempel te bouwen (...) (Vincent Cleerdin in 's-Hertogenbosch);
- Vituskerk in Hilversum: 'Het uiterlijk der kerk maakt eenen niet minder grootscheepschen indruk dan haar interieur. Daar is, in het westelijk front, de hooge, van heinde en ver herkenbare, open toren, als (...) daar is eindelijk de choorpolygoon met de kleinere veelhoeken der zijbeuksluiting zoo fraai aan de kerk verbonden; daar is vooral de imposante bedaking - aesthetisch van waarde wijl zij de geleding van den bouw zoo fraai tot uitdrukking brengt (...)'.¹⁶⁹
- Maria Hemelvaartkerk in Oude Tonge: 'Van het sober behandelde uiterlijk troffen mij vooral de lange wanden; in het bijzonder die, waartegen de sacristie staat aangebouwd. De goede vondst: de beide het transept flankerende zijbeuktraveeën met die onder één dak te brengen, geeft onmiddellijk een eigen stempel aan dezen zijmuur, neemt alle eentonigheid ervan weg en verleent er zelfs zekere grootscheepsche allure aan, die aan den, door het sprekende zadeldak der hoofdbeuk gewekten, indruk van intimiteit eenige niet ongewenschte waardigheid bijzet'.¹⁷⁰
- Quirinuskerk in Halsteren: 'Het is niet gemakkelijk met een enkel woord een gebouw te karakteriseeren, dat zoo weinig als dit een der gebruikelijke kunsthistorische etiketten verdraagt. Het inwendig zou men desnoods nog romaansch kunnen noemen, hoewel dan toch met het voorbehoud, dat (...) en dit schijnt mij op zichzelf niet anders dan een hulde aan den bouwmeester'.¹⁷¹

Vernieuwing

Dat de architect een vernieuwer is komt al in 1911 in een tekst van Henri Evers naar voren in *De architectuur in hare hoofdtijdperken* over het aanpassen van de kerkruimte volgens de liturgische beweging met zicht op het altaar voor allen. Daarna volgt J. Loeff in 1913 in *Het Katholiek Nederland 1813-1913*, die in de Nieuwe Bavo al de twintigste eeuw bespeurt. In 1932 vindt Roel Houwink in *Onze spiegel der schoonheid*, dat de bouwmeester de architectuur van die tijd uit het dal haalt. In *Nederland bouwt in baksteen*, uit 1941 geeft H.M. Kraayvanger weer dat Joseph Cuypers het opneemt tegen de neogotiek van de generatie van zijn vader. Dat doet ook Anton Siebers in *Honderd jaar religieuze kunst in Nederland, 1853-1953*, met een herinnering aan de kritische Joseph Cuypers die van mening was dat de kerkarchitectuur sinds de tijd van zijn vader alleen maar was achteruitgegaan. H.P.R. Rosenberg gebruikt in 1972 hiervoor de Nieuwe Bavo als voorbeeld in *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland* met: 'In de Haarlemse kathedraal voltrekt zich de overgang van de 19de-eeuwse naar de 20ste-eeuwse architectuur op kerkelijk gebied'. Joseph Buch en Arjen Looyenga doen dat ook in 1993 in respectievelijk in *Een eeuw Nederlandse architectuur 1880-1980* en *Getooid als een bruid* met: 'In de vormgeving van de koepel ging hij daarin nog verder, terwijl hij in later werk, zoals de torens van de kathedraal, de neogotiek achter zich zou laten. De door hem ontworpen koorvensters van de engelenkoren zijn voor de tijd van ontstaan verrassend modern en vertonen invloeden van de art nouveau' en 'Cuypers heeft inderdaad elementen van uiteenlopende herkomst gebruikt, maar hij deed dit voor het realiseren van zijn eigen idee: een moderne kathedraal'. Vrijwel gedurende de hele periode van onderzoek is het vernieuwende element in waarderingsteksten aanwezig.

Ruimtelijke inpassing

Vooraf zijn dorpskerken kregen bij dit criterium aandacht, zoals deze van Jan Kalf in *Katholieke Kerken in Nederland* over de Willibrorduskerk in Oegstgeest: 'Vooraf aan den noordkant, waar zij aan een met oude boomen beplante laan ligt, komt dit bijzonder uit, want hoewel zij fonkelnieuw is

(...) blijkt zij daar al het bekoorlijke te bezitten, dat aan de argelooze, oude dorpskerkjes eigen pleegt te zijn'. Dit commentaar komt veel overeen met die uit kranten en tijdschriften over de kerk Sint Jans Onthoofding in Zoeterwoude. Een ander voorbeeld van Jan Kalf is de Maria Hemelvaartkerk in Oude Tonge: 'Dat het een voortreffelijk voorbeeld mag heeten van een eenvoudig dorpskerkje – dien indruk heeft dit gebouw mij indertijd zeer sterk gegeven'.

Interieur

Het meest besproken interieur is dat van de Nieuwe Bavo, maar ook bij andere was dat een aandachtspunt met gunstige commentaren. Voorbeelden zijn:

- Kerk Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand in Bussum: 'Mocht de uiterlijke verschijning der kerk als geheel eenigszins teleurstellend werken, wij raden ieder aan de inwendige constructie te gaan bewonderen. Meesterlijk geconstrueerd en daarbij prachtig, van massale werking, zijn de koepel en rondbogen in metselsteen uitgevoerd'.¹⁷²
- Sint Urbanuskerk in Nes aan de Amstel: 'De ribben van de gemetselde gewelven tonen een fraai lijnenspel van krachten dat via de samenstellende delen van de pijlers tot op de vloer kan worden gevolgd'.¹⁷³
- Kerk Antonius Abt in Scheveningen: 'maar bevat een zeer weelderig interieur. De mozaïeken, muurschilderingen, gebrandschilderde ramen en de bronzen reliëfs van de altaren, preekstoel en communiebank zijn uitgevoerd in een bij kerken zeldzame expressionistische stijl die verwant is aan de Art Déco'.¹⁷⁴
- Laurentiuskerk in Dongen: 'Joseph Cuypers verbeeldt hiermee een prachtige verbijzondering van de verticale scheiding tussen de strijdende en de overwinnende kerk (...)'.¹⁷⁵
- Laurentiuskerk in Ginneken: 'Ook hier een groote eenvoud in de vormgeving, bij toch gevoelige detaillering (...) maar daarbij een nieuwe, lichte stemming door de materiaalkeuze bereikt: gele baksteen en witte bergsteen, door overvloedig licht nog blanker gehouden en, in gewaagde tegenstelling daarmee, een jubelende kleurigheid in de hooge regionen (...)'.¹⁷⁶

5. De waardering in monumentenbeschrijvingen

5.1. Oeuvre-overzicht

Gelukkig is de onderzoeker van een architect wiens oeuvre voor het overgrote deel nog bestaat. Dit is het geval bij de kerken van de hand van Joseph Cuypers, waarvan slechts enkele zijn verwoest in de oorlog en heel weinig zijn gesloopt. Hoewel in vrijwel alle gevallen de kerkgebouwen er nog zijn, geldt dat niet voor zijn interieurs in kerken van andere architecten.

Een goed overzicht van het oeuvre is belangrijk om zicht te krijgen op de waardering in monumentenbeschrijvingen van zijn kerken. Een systematisch overzicht maakt het mogelijk de beschrijvingen te ordenen naar tijd, naar de beschrijvers en naar de omvang van de bescherming van zijn werken. Deze drie factoren geven, naast de inhoud van de beschrijvingen, een beeld van de waardering van zijn werk. De factor tijd geeft weer wanneer de waardering voor zijn werk is ontstaan, en de inhoud van de beschrijvers bepaalt of werken op de monumentenlijst zijn geplaatst door rijk of gemeente. De verhouding tussen beschermde kerken enerzijds en niet beschermde of gesloopte anderzijds is ook een maat voor waardering.

Het was mogelijk een overzicht van alle kerken waaraan Joseph Cuypers heeft gewerkt op te stellen door gebruik te maken van de inventaris van het archief van het architectenbureau Cuypers (CUBA) van Het Nieuwe Instituut in Rotterdam door te nemen voor wat betreft de projecten waarin de naam van J.Th.J. Cuypers voorkomt. In de eerste jaren zijn dat veelal projecten die door zijn vader zijn begonnen en waaraan hij een bijdrage leverde. Dit overzicht is opgenomen in bijlage 1.

In het overzicht worden de jaartallen gehanteerd die de dateringen in CUBA weergeven bij het eerste en als laatste document. Aan veel projecten werd door meer leden van de familie Cuypers

gewerkt, zodat het eerste project in het overzicht voor zijn geboorte in 1861 begint en het laatste project na zijn overlijden in 1949 eindigt. Het aandeel van Joseph in die projecten is steeds in de brede kolom in het midden weergegeven.

Omdat ook de bestanden van het tekeningenarchief van de Rijksdienst Cultureel Erfgoed, de website Reliwiki en het register van rijksmonumenten zijn doorgenomen op de verschillende naamsaanduidingen van Joseph Cuypers zijn ook nog enkele kerken gevonden die niet in CUBA waren vermeld. Naar mag worden aangenomen heeft dit geleid tot een vrijwel compleet overzicht van kerken waaraan de architect heeft gewerkt.

De in het overzicht opgenomen kolommen worden gehanteerd voor:

1. chronologisch nummer
2. datering eerste projectdocument CUBA
3. datering laatste projectdocument CUBA
4. gemeente tijdens de bouw
5. door Joseph Cuypers ontworpen kerken, eventueel inclusief aanbouwen of decoreren
6. gerestaureerde bestaande kerken
7. uitsluitend aanbouwen of verbouwen, al dan niet met decoreren
8. uitsluitend decoreren
9. beschrijving aandeel Joseph Cuypers
10. nummer van het dossier van het project in CUBA
11. betrokken vennoten: P.J.H. Cuypers (PS), Jan Stuyt (JS) en Pierre Cuypers jr. (PJ)
12. status, monumentennummer (bij Rijksmonumenten) en jaar van plaatsing op de rijks- of gemeentelijke monumentenlijst
13. voor de waardering relevante passages uit de beschrijvingen

Deze inventarisatie heeft geleid tot het overzicht met 168 kerken waaraan Joseph Cuypers heeft gewerkt. Dit grote aantal illustreert de keuze om dit onderzoek te beperken tot zijn kerken en de vele andere ontwerpen als woningbouwcomplexen, villa's, gebouwen voor handel en financiën en scholen buiten beschouwing te laten..

5.2. Het proces van plaatsen

Bij het doornemen van de beschrijvingen die zijn gemaakt voor de plaatsing van kerken op monumentenlijsten, ontstaat niet alleen een indruk van de waardering voor de architect uit de beschrijvingsteksten zelf, maar door onderzoek naar het tijdstip van plaatsing. Er is een samenhang tussen het moment van plaatsen en de op dat moment geldende waardering. Om die relatie beter te onderbouwen worden de jaren van plaatsing kort afgezet tegen het ontstaan van monumentenlijsten in Nederland.

5.2.1. Rijksmonumenten

De eerste beschrijvingen van kerken van Joseph Cuypers dateren van 1965 tot begin jaren zeventig. Daar is een lange voorgeschiedenis aan voorafgegaan. In 1903 was de basis gelegd voor de zogenaamde *Voorloopige lijst van geschiedenis en kunst*, nadat men in de voorafgaande jaren niet verder kwam dan een lijst met 200 objecten. Vanaf het begin van de overheidsbemoeienis met de monumentenzorg is vanaf 1874 met wisselend succes gestreden tegen sloop van bedreigde gebouwen. Het was Victor de Stuers, lid van de Tweede Kamer, die in de toenmalige Nederlandse Oudheidkundige Bond (NOB) heel praktisch naar voren bracht: 'Voor alles is thans nodig een beschrijving van wat nog behouden is. De hierover te verwachten verslagen en de ervaringen hierbij op te doen, zullen er vanzelf toe leiden, dat de noodzakelijkheid van speciale beschermende bepalingen in steeds ruimeren kring zal doordringen.'¹⁷⁷

De wens van de NOB werd door minister Abraham Kuyper overgenomen, zodat een *Rijkscommissie tot het opmaken van een inventaris en eene beschrijving van de Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst* werd ingesteld met Pierre Cuypers als voorzitter en

natuurlijk Victor de Stuers als rechterhand. Maar opnieuw was men vooral bezig bedreigde gebouwen te redden en het duurde tot 1918, toen een vernieuwde Rijkscommissie ondersteuning kreeg van een Rijksbureau onder leiding van Jan Kalf, en er professionele capaciteit vrijkwam om monumenten te beschrijven. Dit leidde in 1933 tot de (nog lang gehanteerde) *Voorloopige Lijst*.

De waarde van deze lijst werd steeds meer in twijfel getrokken omdat die per provincie zonder voldoende afstemming tot stand was gekomen en de kwaliteit van de waardering wisselde. Dit leidde ertoe dat in 1950, toen de Tijdelijke Wet Monumentenzorg werd ingevoerd, R. Hotke, hoofd-directeur van de inmiddels opgerichte Rijksdienst voor de Monumentenzorg waarschuwde: '(...) de waarde van het pand uit een oogpunt van monumentenzorg [bepalend is voor] het subsidiebeleid en niet het al dan niet voorkomen in de Voorloopige Lijst'.¹⁷⁸ Pas na de Monumentenwet van 1961 werd hieraan tegemoet gekomen door binnen vijf jaar een *Register van beschermde monumenten* in het vooruitzicht te stellen, waarbij geregistreerde Rijksmonumenten werden beschermd. Zoals we zien in de jaartallen van de beschrijvingen in het oeuvre-overzicht is dat niet gelukt omdat veel monumentenbeschrijvingen dateren uit de periode na 1966.¹⁷⁹

Die eerste beschrijvingen waren kort omdat er immers haast bij was, maar mogelijk ook door het ontbreken van duidelijke criteria. De omschrijving in de wet was zeer ruim. Veel beschrijving bestaan uit 1-5 zinnen, waarbij men geregeld meer woorden besteedde aan de klokken en het orgel dan aan het gebouw zelf. Er werd geen verklaring gegeven voor de waardering zelf en men beperkte zich vooral tot objecten van voor 1850. Vrijwel in geen van de beschrijvingen uit die tijd wordt de naam Cuypers genoemd, waar dit bureau wel een rol had gespeeld bij restauraties en uitbreidingen. De toen aangewezen monumenten, ongeveer 40.000, maken nu ook nog het leeuwendeel van de lijst van Rijksmonumenten uit. Men schatte het aandeel van monumenten gebouwd na 1850 op enkele honderden. Dat zijn er veel meer geworden. Na deze grote operatie wijdden de beschrijvers van de Rijksdienst zich weer aan hun overige werk, behalve H.P.R. Rosenberg, die de opdracht kreeg om de presentatie van een plaatsingsronde van jongere bouwkunst voor te bereiden.¹⁸⁰

In de plaatsingsronde die daaruit volgde zijn 38 kerken waar Joseph Cuypers aan heeft gewerkt op de monumentenlijst geplaatst. Daarvan zijn 33 oorspronkelijk middeleeuwse kerken, zowel grote voorbeelden in de steden als kleinere in dorpen, waaraan Joseph heeft gerestaureerd, verbouwd of gedecoreerd. Van drie kerken wordt beschreven dat ze vroeg in de negentiende eeuw zijn gebouwd, uiteraard niet door het architectenbureau Cuypers, maar volgens het Cuypersarchief zijn ze wel door Joseph Cuypers verbouwd of gedecoreerd. Opvallend is dat de overige twee kerken wel ontworpen zijn door P.J.H. Cuypers of Joseph Cuypers en allebei geplaatst in 1970. Het gaat om de Vondelkerk in Amsterdam van P.J.H. Cuypers, waarvoor Joseph Cuypers decoratiewerk verrichtte en na een brand de vieringtoren verving, en de kerk Sint Jans Onthoofding in Goirle die Joseph ontwierp aan een middeleeuwse toren. Bijzondere positie neemt de Vondelkerk in, omdat het de enige is die geen bouwdelen van voor 1850 bevatte en toch zo vroeg werd geplaatst.

Van een projectmatig aangepakte volgende ronde was pas sprake vanaf 1970, maar voor de voltooiing waren er al veel incidentele plaatsingen. Zo werd in 1972 de monumentenlijst voor Amsterdam aangevuld met onder andere Amstelhotel, Carré, Concertgebouw, Hotel Américain en het Scheepvaarthuis, nadat Centraal Station, Rijksmuseum en de Beurs van H.P. Berlage, die op verzoek van de gemeente aan het register waren toegevoegd.

Als eerste categorie van jongere bouwkunst werden de neogotische kerken onderzocht. In de jaren zestig en zeventig werden relatief veel kerken vanwege de voortschrijdende ontkerkelijking gesloopt, zonder dat herbesteding was overwogen. Daarom besloot men in 1970 tot een landelijke inventarisatie van de negentiende-eeuwse kerkgebouwen. Vanwege de speciale positie die de kerkelijke eigenaren in de Monumentenwet hadden met verplicht overleg met de eigenaar, werden in eerste instantie alleen katholieke kerken beschermd, omdat met een centraal gestuurde kerk makkelijker overleg kon worden gevoerd. Op die wijze kwamen er 136 rijksmonumenten bij. H.P.R. Rosenberg verrichtte hiervoor het vooronderzoek en bundelde de resultaten in zijn boek, *De*

19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland, waarin voor het eerst een systematisch pleidooi wordt gehouden voor de neostijlen.¹⁸¹

Een flink aantal van die 136 werd ontworpen door het architectenbureau Cuypers, zowel door Pierre sr. als Joseph en soms ook door hen gezamenlijk. Van de in het oeuvre-overzicht opgenomen monumentenbeschrijvingen hebben elf het plaatsingsjaar 1976, het jaar waarin de ronde voor negentiende-eeuwse kerken kon worden voltooid. Vijf daarvan staan vooral op naam van Pierre sr, maar had Joseph een aandeel in het ontwerp. De andere zes zijn door hem ontworpen, al dan niet in samenwerking met Jan Stuyt. Bij deze ronde is ook zijn de Nieuwe Bavo geplaatst en zijn eerste zelfstandig ontworpen kerk, de Urbanuskerk in Nes aan de Amstel. De beschrijvingen in deze ronde zijn nog steeds kort, maar voor het eerst wordt de naam van Joseph genoemd. Een omschrijving van de waardering ontbreekt nog en het is in een aantal gevallen onduidelijk hoe men tot een keuze is gekomen. Van de koepelkerken die hij samen met Stuyt ontwierp heeft alleen de Sint Jacobskerk in 's-Hertogenbosch de lijst gehaald, terwijl toch veel meer van dit type zijn ontworpen door Joseph en zijn vennoten.

Vanaf 1979 werd na de plaatsing van enkele nieuwe categorieën, zoals spoorwegstations, vuurtorens en mijnmonumenten de aandacht volledig gericht op de jongere bouwkunst uit de periode 1850-1940. De aanpak van gebouwen, waarvan er zeer veel waren en nog niet eerder geïnterviewd, vroeg om een systematisch nieuwe werkwijze. Die aandacht leidde tot het Monumenten Inventarisatie Project (MIP), waarbij per provincie teams van kunst- en bouwhistorici de beschrijvingen maakten.¹⁸² Daarvoor zijn ruim 165.000 objecten en complexen gedocumenteerd. De bedoeling was oorspronkelijk om door middel van diverse dwarsdoorsneden vanuit verschillende en onderlinge vergelijking tot de keuze voor plaatsing te komen. De selectie vond plaats in het Monumenten Selectie Project (MSP), lopend van 1994-2002 met eveneens een decentrale aanpak. De vastlegging was verzekerd door het Monumenten Registratie Project (MRP). Voor de selectie kwamen van de Rijksdienst bruikbare criteria in de *Handleiding selectie en registratie jongere stedenbouw en bouwkunst* (1991), met een uitwerking van de al eerder gehanteerde selectiecriteria. Wies van Leeuwen, die medeverantwoordelijk was dit project in Noord-Brabant, zei over zijn werkzaamheden: 'De geselecteerde panden werden met toestemming van de eigenaren en door bemiddeling van de gemeenten beschreven en gefotografeerd, steeds vaker ook inwendig. De vele honderden redengevende omschrijvingen, opsommingen van te beschermen waarden, werden allen opgebouwd volgens een vast stramen. Ze begonnen met een korte karakterisering van bouwdatum, stijl en architect. Inleiding en waarderingscriteria omlijstten een meer of minder uitgebreide omschrijving van opbouw en detaillering van het gebouw'.¹⁸³

De aanvankelijk systematische aanpak werd echter doorkruist doordat de provinciale en stedelijke medewerkers verschillende ondergrenzen voor plaatsing hanteerden. Wies van Leeuwen: 'Waar Brabantse medewerkers stopten, fietste men elders door'.¹⁸⁴ Het begrip *algemeen belang* werd volgens Van Leeuwen dan ook steeds meer ingeperkt tot *nationaal belang*, objecten die het lokale en regionale niveau te boven gaan. Bij het rijk ervoer men de situatie juist van een andere invalshoek. Jenny Bierenbroodspot, bij het project betrokken op landelijk niveau meldde over Zuid-Nederland: 'Het criterium (...) "binnen de betreffende provincie van rijksbelang" is van begin af aan problematisch geweest, mede omdat er ook nog een percentage van de door de provincies geïnterviewde objecten gehanteerd werd (...) Er zijn verschillende 'terugbrengendes' geweest en nog altijd is Noord Brabant ruim bedeed. Met Limburg was er een vergelijkbaar probleem: ook in vergelijking met overig Nederland een veel te grote verzameling objecten waarvan de kwaliteit soms matig was'.¹⁸⁵ Vladimir Stissi, betrokken bij het MPS in Amsterdam, merkt hierover op over Noord-Nederland: 'De Rijksdienst kwam halverwege het MSP tot de conclusie dat het veel te hard ging, en daarom de regio's en gemeenten die nog bezig waren op rantsoen zette. Daardoor kwam de lat in delen van Nederland hoger kwam te liggen - wat eerlijk gezegd ook weer niet helemaal onterecht was, als je ziet wat soms in met name in Noord- Nederland geplaatst is. Maar het betekende ook dat gebieden, zoals Amsterdam, met een grote dichtheid aan potentiële

monumenten er relatief bekaaid af kwamen. Ook daar zat behalve een kwantitatieve ook wel een kwalitatieve redenering achter, in die zin dat als het gemiddelde veel hoger ligt, ook de ondergrens voor de top wel hoger mag. De beoordelingscriteria zijn niet helemaal absoluut immers'.¹⁸⁶

Ook bij kerken naar ontwerp van Joseph zijn vreemde hiaten. Vanwege het gevaar voor sloop heeft het Cuypersgenootschap in 2019 voor zijn kerken in Heemstede en Renkum de gemeentelijke monumentenstatus aangevraagd, nu het rijk in principe geen aanvragen voor gebouwen van voor 1940 meer in behandeling neemt. Bij het onderzoek kwam de vraag sterk naar voren waarom deze kleine maar bijzondere kerken bij het MSP zijn overgeslagen.¹⁸⁷

Bij de jaartallen in de monumentenbeschrijvingen van het werk van Joseph Cuypers is het verloop van het MSP goed zichtbaar. Van 1976 tot en met 1997 werden slechts 8 kerken op de lijst van Rijksmonumenten geplaatst, waarschijnlijk op grond van individuele aanvragen of op verzoek van gemeenten. Maar na 1997 was het MSP op volle snelheid gekomen en ontstond het volgende beeld:

Jaar	Aantal	Jaar	Aantal
1998	4	2005	0
1999	5	2006	1
2000	3	2007	0
2001	7	2008	0
2002	9	2009	0
2003	4	2010	1
2004	1	2011	0

Na 2004 was het project afgerond en werden nog maar enkele werken van Joseph Cuypers toegevoegd. Een groot deel van zijn kerken was toen gewaardeerd met een plek op de Rijkslijst.

5.2.2. Gemeentelijke monumenten

Heel anders liep het proces bij gemeenten. De gemeenteraad is op grond van artikel 147 van de Gemeentewet 1992 bevoegd verordeningen vast te stellen waarin gemeentelijk beleid is geformuleerd en op basis waarvan dit beleid kan worden uitgevoerd. Op basis van dit artikel, dat ook al in eerdere versies was opgenomen, kan een gemeente een erfgoedverordening vaststellen. Dit is verder gespecificeerd in artikel 3.16. van de Erfgoedwet 2016.

De Vereniging Nederlandse Gemeenten heeft als handreiking voor gemeenten een model Erfgoedverordening gemaakt, die gemeenten, al dan niet aan hun situatie aangepast, kan overnemen. Voor de inwerkingtreding van de Erfgoedwet in 2016 was er sprake van een model voor een Monumentenverordening. Zowel in de Gemeentewet als in de Erfgoedwet is geen verplichting opgenomen een eigen Erfgoedverordening vast te stellen, noch was die verplichting er eerder voor een Monumentenverordening. Dit heeft ertoe geleid dat elke gemeente hierin een eigen weg heeft gekozen en veel gemeenten ook nu nog geen eigen monumentenlijst hebben. Met name in de plattelandsgemeenten in Groningen, Friesland en Drenthe zijn er nog witte vlekken. Dat heeft bijvoorbeeld in het aardbevingsgebied van Groningen tot aanzienlijk nadeel geleid. Door het ontbreken van een eigen lijst konden die gemeenten een groot aantal beeldbepalende monumenten niet tegen sloop na aardbevingsschade beschermen. De provincie heeft die taak toen deels overgenomen. Zo heeft ook de provincie Noord-Holland bij de gemeenten aangedrongen dit goed te regelen. Verder hebben veel fusiegemeenten de verschillende monumentenlijsten niet geharmoniseerd, waardoor ze geen actief beleid kunnen voeren. In totaal heeft nog circa 25% van de huidige gemeenten geen eigen erfgoedbeleid.¹⁸⁸

Een zeer grote groep gemeenten stelde een eigen verordening vast nadat de Monumentenwet in 1988 werd ingevoerd, die veel bevoegdheden van het rijk naar gemeenten decentraliseerde, mits de gemeente kon beschikken over een monumentencommissie. Deze wisselende en geleidelijke

groei van het gemeentelijk monumentenbeleid is terug te vinden in de vermelde jaartallen bij de beschrijvingen in het oeuvre-overzicht.

5.3. De waardering in de beschrijvingen

5.3.1. Rijksmonumenten

In de laatste kolom van het oeuvre-overzicht zijn de voor de waardering relevante teksten opgenomen. Daarin valt op dat in de beschrijvingen van voor 1970 de namen van Joseph en zijn vader Pierre Cuypers niet voorkomen, uitgezonderd in die van het abdijcomplex Rolduc in Kerkrade. Die vroege beschrijvingen zijn niet alleen kort, maar geven ook geen beeld van de geschiedenis van de objecten, zodat de restauratie- en decoratiewerkzaamheden van het architectenbureau Cuypers bij deze veelal middeleeuwse objecten niet beschreven werden. Ook de plaatsing zelf betekende geen waardering voor het werk van Joseph Cuypers. De monumenten werden geplaatst vanwege hun datering in de middeleeuwen, niet vanwege de latere restauraties en toevoegingen. Die werden door de eerste generatie van monumentenbeschermers rond 1960 veelal als aantastingen beschouwd. In de *Geïllustreerde Beschrijvingen van de Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst* was het opnemen van neogotische en jongere bouwwerken decennia lang 'not done'. Pas Ton Schulte ging hiertoe over in de beschrijvingen van onder meer het Land van Maas en Waal.¹⁸⁹

Na 1970 groeit de belangstelling voor 19de-eeuwse bouwkunst. In die beschrijvingen wordt niet toegelicht waarom gebouwen op de monumentenlijst zijn geplaatst, maar omdat ze zijn ontworpen door Joseph Cuypers, al dan niet met zijn vennoten, zijn deze plaatsingen wel maatgevend voor de waardering voor de architect. Het feit dat 11 van de 136 in dat jaar geplaatste kerken (mede) van zijn hand zijn onderstreept dit.

Pas bij de beschrijvingen vanaf het jaar 1992 wordt weergegeven waarom tot plaatsing is besloten. In eerste instantie gebeurde dat met enkele zinnen, zoals bij de beschrijvingen van de Obrechtkerk in Amsterdam (1992) en de Antonius Abtkerk in Scheveningen (1993), maar vanaf 1995 werd dat meer systematisch aangepakt aan de hand van afgesproken criteria van het MSP:

- Cultuurhistorische waarde
- Stedenbouwkundige en landschappelijke waarde
- Ensemblewaarde
- Architectonische waarde
- Bijzonderheid en zeldzaamheid
- Gaafheid

Doornemen van de geselecteerde beschrijvingen op teksten met waardering levert echter een iets andere set van (deels overlappende) criteria op:

- plaats in de ontwikkeling in de religie
- kwaliteit van het ontwerp
- gaafheid
- typologie
- plaats in het oeuvre van de architect
- materiaalgebruik

Het gebruik van deze zes criteria wisselde omdat beschrijvers een keuze daaruit maakten die het beste aansloot bij het object. Sommige daarvan zijn ook meer beschrijvend dan een uiting van de waardering voor het werk. Dat is bijvoorbeeld het geval bij typologie. Ook de plaats in de ontwikkeling van de religie geeft vaak een tijdsbeeld weer en geen waardering. Maar gaafheid is op zichzelf al een positieve waardering, omdat die mede afhankelijk is van het achterwege van ingrepen door latere gebruikers. Die waren blijkbaar tevreden met de kwaliteit van het ontwerp. Punten als ontwerp kwaliteit en materiaalgebruik zijn evident van belang voor de waardering. Dat

geldt ook voor het beschrijven van de plaats van het object in het oeuvre van Joseph Cuypers, omdat daaruit blijkt dat hij vanaf 1995 voldoende interessant werd gevonden om een studie te maken van zijn werken.

Om een analyse te maken van de voor de waardering relevante teksten in de beschrijvingen is een matrix opgesteld waarbij die teksten als opgenomen in de laatste kolom van het oeuvre-overzicht zijn gerangschikt naar de hiervoor genoemde gezichtspunten. Voor deze analyse gaat het om de 35 beschrijvingen die sinds 1998 zijn gemaakt omdat die een omschrijving van de waardering bevatten. De matrix is opgenomen op www.joseph-cuypers.nl/hoofdstuk4.

Daaruit blijkt dat het gezichtspunt 'kwaliteit van het ontwerp' in de meeste beschrijvingen opvallend vaak (44 keer) is gehanteerd en ook meestal goed wordt onderbouwd. Veel voorkomende argumenten hebben te maken met het vrij omgaan met historische bouwstijlen en in latere jaren ook met het baksteenexpressionisme. Om die reden wordt zijn werk door de beschrijvers ook als een vernieuwing van de kerkelijke bouwkunst gezien. Zeer geregeld geven zij aan dat zijn werk een hoogwaardige esthetische kwaliteit heeft met een samenhang tussen interieur en exterieur. De uitbundige vormgeving wordt eveneens als een kwaliteit naar voren gebracht.

Als tweede criterium 'plaats in het oeuvre van de architect' met 19 vermeldingen. Daarbij namen beschrijvers vaak korte teksten op over het belang van de betreffende kerk voor het oeuvre van Joseph Cuypers. In een aantal beschrijvingen is zelfs de betrokkenheid van de architect al een positieve kwalificatie. In een wat langere tekst heeft de kerk een exemplarische kwaliteit voor zowel het oeuvre als voor de omwenteling in de katholieke liturgie.

Van de overige gezichtspunten zijn 'gaafheid' (9 keer) en 'materiaalgebruik' (8 keer) nog van belang. Het aanwezig zijn van een nog gaaf bouwwerk wordt in een kwart van de beschrijvingen als positief punt gehanteerd. Bij een nadere verkenning van de huidige staat van de kerken op Reliwiki blijkt dit percentage bij de door Joseph Cuypers ontworpen aanzienlijk hoger. Veel van de door hem ontworpen kerken zijn vrijwel ongewijzigd gebleven. Van Het door de architect gehanteerde materiaalgebruik noemen beschrijvers streekgebonden of vernieuwend, vanwege de combinatie van baksteen en beton en in één geval baksteen met Hetzerspanten.

5.3.2. Gemeentelijke monumenten

Voor Rijkmonumenten is een centraal register beschikbaar, dat digitaal is te raadplegen. Op een enkele uitzondering na (Roosendaal) zijn gemeentelijke monumentenlijsten niet digitaal toegankelijk, zodat een beschrijving met een e-mail moet worden aangevraagd. Om de efficiëntie van het onderzoek te waarborgen zijn alleen die beschrijvingen aangevraagd waarvan mag worden aangenomen dat de rol van Joseph Cuypers is aangeduid. Als de kerk te boek staat als een ontwerp van Jan Stuyt of P.J.H. Cuypers of als Joseph alleen een aanbouw of de decoratie heeft aangebracht en op Reliwiki zichtbaar is dat die is verwijderd, is de beschrijving niet opgevraagd. Van de 18 beschrijvingen van gemeentelijke monumenten vallen er daarmee 8 af. Dit heeft uiteindelijk geleid tot voldoende beschrijvingen voor een representatief beeld.

De gemeentelijke beschrijvingen zijn wisselend van kwaliteit, van het ontbreken van argumenten voor plaatsing tot een zeer gemotiveerde plaatsing als die van het Ignatiuscollege met kapel in Amsterdam (deze beschrijving werd ook binnen een uur na het verzoek verzonden). Van een enigszins systematische toepassing van gezichtspunten op intergemeentelijk niveau is geen sprake geweest, zodat een matrixanalyse geen zin heeft.

Bij de gemeentelijke beschrijvingen worden de begrippen kwaliteit van het ontwerp, plaats in het oeuvre, samenhang tussen exterieur en interieur en de ornamentiek als waardering gehanteerd. Opvallend is dat de Maria Hemelvaartkerk in Nispen de ruimtelijke werking aandacht krijgt met de omschrijving dat de silhouetwerking van de toren in het omringende land belangrijk is. Dit argument komt in de beschrijvingen van de rijksmonumenten alleen voor bij de silhouetwaarde van

de koepel met straalkapellenkrans van de Agathakerk in Beverwijk. Bij de argumentatie voor de plaatsing van het Ignatiuscollege in Amsterdam worden de begrippen 'streng-voornamelijk architectuur', 'karakteristiek voor de nieuw-historische ontwikkeling in de jaren twintig en dertig' en 'vooraanstaand architect die een grote rol speelde in de katholieke bouwkunst' als aanvullend op dien de beschrijvingen van rijksmonumenten gehanteerd.

De beschrijving van de H. Familiekerk in Rotterdam is zeer uitgebreid en kent een bijna lyrische begrip als: 'Door zijn omvang en vooral dankzij de rijzende zadeldaken is de kerk een monumentale manifestatie van getuigenis en devotie'. Zakelijker is: 'Het kerkgebouw is van belang voor de lokale architectuurgeschiedenis als goed voorbeeld van zakelijk expressionisme in de sacrale bouwkunst'. De gemeente Schagen geeft in de beschrijving van de Wulframkerk in Waarland het belang aan van de gesneden Pihilibertspanten met de historische kleurstelling en noemt de kerk een voorbeeld binnen het oeuvre van de 'nationaal gewaardeerde architecten Joseph en Pierre Cuypers'.

5.4. Kwantiteit en kwaliteit

Behalve de in 5.2. en 5.3. behandelde kwalitatieve aspecten en in de monumentenbeschrijvingen gebruikte argumenten is het ook mogelijk de waardering voor de kerken van Joseph Cuypers kwantitatief te benaderen. De omstandigheid dat het overgrote deel van zijn kerken beschermd is geeft ook een waardering aan. Om dit aantal toe te lichten is de bescherming van de kerken die Joseph geheel of grotendeels heeft ontworpen kwantitatief geanalyseerd. Daarmee vallen kerken die hij alleen heeft gerestaureerd, aangebouwd of gedecoreerd af. Hierdoor spitst de analyse zich toe op voor het onderzoek naar de waardering van de belangrijkste ontwerpen uit het overzicht, in totaal 79.

Deze analyse laat de volgende verdeling zien voor wat betreft de bescherming of situatie van deze 79 kerken is in absolute aantallen en percentages:

Rijksmonument	Gemeentelijke monument ¹⁹⁰	Niet beschermd	Verwoest	Gesloopt	Niet gebouwd	Mogelijk gesloopt	Buitenland
45	15	5	2	2	4	3	3
56,9%	19%	6,3%	2,5%	2,5%	5,0%	3,8%	3,8%

Een aantal van deze categorieën is feitelijk niet relevant voor de waardering voor de kerken van Joseph Cuypers. Bij in de oorlog verwoeste kerken is geen sprake van een bewuste sloop omdat de kerk niet meer voldeed. Over kerken in het buitenland is onvoldoende informatie over de monumentenstatus te vinden. Kerken die niet zijn gebouwd kunnen geen monumentenstatus hebben. Dan ontstaat het volgende beeld:

Rijks- of gemeentelijke monument	Niet beschermd	(Mogelijk) gesloopt
60	5	5
86%	7%	7%

Niet beschermd zijn de kapel Charitas in Roosendaal, de Gerardus Majellakerk in Tilburg, de Eligiuskerk in Lewedorp, de Onze Lieve Vrouwe Rozenkranskerk in De Goorn en de Liduinakerk in Altweerderheide. De kapel Charitas is door de sloop van het bijbehorende klooster en de herbestemming zodanig gewijzigd dat plaatsing ook niet meer voor de hand ligt. Van de andere vier objecten is niet duidelijk waarom ze niet zijn geplaatst. Voor de kerk in De Goorn heeft het Cuypersgenootschap medio 2020 de gemeentelijke monumentenstatus aangevraagd.

De categorie (mogelijk) gesloopt (die bestaat uit gesloopte en waarschijnlijk gesloopte kerken) bestaat uit de Martinuskerk in Groningen (ontworpen samen met Pierre senior), kapel Sint Vincentius à Paulo in Maastricht, de Sint Jan de Doperkerk in Haarlem, de kapel van het Gezellenhuis in Geleen en de kapel bij het Tehuis voor oude van dagen in Wolvega.

Van de 70 door Joseph Cuypers ontworpen en vervolgens gerealiseerde kerken in Nederland is verreweg het grootste deel beschermd en zijn er slechts 10 gesloopt of niet beschermd. Dergelijke percentages wijzen op een positieve waardering van zijn kerken bij het Rijk en de gemeenten.

5.5. Eerste conclusie over de waardering in monumentenbeschrijvingen

Monumentenbeschrijvingen blijken niet de meeste geschikte documenten om conclusies te kunnen trekken over de waardering voor het werk van Joseph Cuypers. Daar zijn de beschrijvingen van voor 1998 te beknopt voor en ook daarna blijven de teksten over waardering beperkt tot een bijna vast areaal aan kunsthistorische uitdrukkingen. Beschrijvingen door gemeenten zijn moeilijker toegankelijk en verschillend van kwaliteit. Op enkele beschrijvingen na, zoals de opvallende goede voor het Ignatiuscollege in Amsterdam, besteden ze maar beperkt aandacht aan de waardering die aan het besluit over de monumentenstatus ten grondslag lag. Dat dit onderzoek toch zeer verrijkend is geweest komt door:

- de resultaten het oeuvre-overzicht van kerken dat moet worden samengesteld om vast te stellen welke moeten worden onderzocht;
- het inzicht in de geschiedenis van de plaatsing op de Rijkslijst en de gemeentelijke lijsten van monumenten;
- duidelijkheid over het aantal kerken van de hand van Joseph Cuypers dat bescherming geniet;
- een analyse van de beschrijvingen die wel verklaren waarom het besluit tot plaatsing is genomen.

Een eerste conclusie wordt aan de hand van deze aspecten geformuleerd.

Oeuvre-overzicht

Joseph Cuypers blijkt een zeer productief architect te zijn geweest. Hij heeft aan 168 kerken gewerkt, maar bij een deel daarvan gaat het om de restauratie, decoratie of een aanbouw. In totaal zijn 79 kerken door hem, al dan niet samen met een vennoot ontworpen, waarvan 75 daadwerkelijk gerealiseerd. Dat aantal is lager dan de rond de 100 kerken en kapellen die naar ontwerp van zijn vader werden gebouwd en vergelijkbaar met dat van Jan Stuyt die tijdens de vennootschap deelnam in het ontwerpproces van 22 kerken en na 1909 ook nog 56 kerken realiseerde.¹⁹¹ Vergeleken met een andere productieve kerkenbouwer uit een eerder periode, Nicolaas Molenaar, die 25 kerken realiseerde, was Joseph Cuypers aanmerkelijk productiever.

Tijdens de loopbaan van Joseph Cuypers opereerden ook anderen als 'eerste klas kerkarchitecten' een begrip dat Sible de Blaauw introduceerde in zijn artikel *Kerkenbouwers als professie* uit 2011.¹⁹² Naast Jan Stuyt zijn dat Hendrik Valk en Alexander Kropholler die respectievelijk 35 en 25 van hun kerken gebouwd zagen worden.¹⁹³ Daarnaast zou het oeuvre van Wolter te Riele, die Sible de Blaauw ook tot deze categorie rekent, inzicht kunnen geven, maar daar is nog geen compleet oeuvre-overzicht van bekend. Wel geeft Wikipedia een oeuvre van 52 kerken weer en zijn er 47 vermeldingen van zijn ontwerpen in de serie *Monumenten in Nederland*.¹⁹⁴

Het oeuvre van Joseph Cuypers is dus ook vergeleken met andere landelijk architecten werkzaam in de periode 1900-1950 ruim aan de maat of goed vergelijkbaar. Daar moet bij in acht worden genomen dat voor parochies keuzevrijheid voor wat betreft hun architect gold en dat er dus ook veel mogelijkheden waren voor besluiten ten gunste van meer regionaal en provinciaal bekende namen.

Plaatsingsgeschiedenis

De jaren van plaatsing geven een beeld van de groeiende waardering voor de kerken van Joseph Cuypers. In de eerste plaatsingsronde werden al 6 kerken van Joseph Cuypers geplaatst en in de periode tot 1998, waarna tot 2011 weer 35 werden toegevoegd. In een aantal gevallen was daarbij sprake van kerken die hij alleen had gedecoreerd of een aanbouw toegevoegd, zodat in die

gevallen het werk van de architect waarschijnlijk niet de reden die de doorslag gaf voor plaatsing. De omstandigheid dat er al voor 1998 al redelijk wat van zijn werken werden geplaatst, geeft wel aan dat de waardering voor zijn ontwerpen niet alleen van de laatste decennia dateert.

De plaatsingsjaren van gemeentelijke monumenten lopen van 1994 tot 2019, waarna in 2020-2021 nog die voor de kerken in Heemstede, De Goorn en Renkum volgden. Het zwaartepunt ligt in de jaren 2006-2016, waaruit blijkt dat veel gemeenten de resultaten van het MSP hebben afgewacht alvorens zelf in actie te komen. Deze tijdstippen van plaatsing geven daarom geen nadere informatie over de waardering voor de kerken van Joseph Cuypers.

Bescherming in getallen

Van de gerealiseerde kerken die Joseph Cuypers zelf heeft ontworpen is de mate van bescherming nagegaan. Dat geeft de meeste zekerheid dat zijn ontwerp de belangrijkste rol heeft gespeeld. Dit aantal bedraagt 75, waarvan er 10 zijn betrokken omdat ze in het buitenland staan of zijn gesloopt of verwoest. Van de dan resterende 65 kerken zijn er 60 beschermd door Rijk of gemeente. Dit geeft aan dat de waardering van de kerken bij het samenstellen van de monumentenlijsten zeer groot was.

Argumenten voor de waardering

Bij de beschrijvingen voor de Rijksmonumenten komt het criterium 'kwaliteit van het ontwerp' in opvallend vaak (44 keer) voor, vaak verklaard met het vrij omgaan door Joseph Cuypers met historische bouwstijlen en in latere jaren ook met het baksteenexpressionisme. Om die reden werd hij als een vernieuwer van de kerkelijke bouwkunst gezien. Daarnaast spelen de samenhang tussen interieur en exterieur en de uitbundige vormgeving van het interieur een rol. Ook blijkt de plaats in het oeuvre van de architect een vaker voorkomende reden, zodat de omstandigheid dat de bouwmeester betrokken was al gold als een positieve kwalificatie.

Ook bij de gemeentelijke beschrijvingen worden de criteria kwaliteit van het ontwerp, plaats in het oeuvre, samenhang tussen exterieur en interieur en de ornamentiek bij de waardering gehanteerd. Daarnaast waardeert men soms de silhouetwerking van een kerk, of zoals bij het Ignatiuscollege in Amsterdam de 'streng-voornamige architectuur' waar men ook Joseph Cuypers aanduidt als een 'vooraanstaand architect die een grote rol speelde in de katholieke bouwkunst'. Die laatste omschrijving komt vaker voor, zoals bij de Wulframkerk in Waarland waar hij en zijn zoon worden omschreven als de 'nationaal gewaardeerde architecten Joseph en Pierre [P.J.J.M.] Cuypers'.

6. Conclusie over het hoofdstuk

De vier vormen van publicaties vormen een rijke bron van informatie over de waardering voor de kerken van Joseph Cuypers van 1908 tot 2017, dus ruim een eeuw. Door vier verschillende bronnen te gebruiken ontstaat een objectiever beeld. Elke bron heeft immers zijn beperkingen. De onderzochte kranten waren voor het merendeel in katholieke handen of geschreven voor verspreiding in een katholiek gebied. In de tijdschriften publiceerden vaak journalisten en kunstcritici die een relatie hadden met de bouwmeester via zijn omvangrijke netwerk. Dat geldt ook voor de boeken tot 1949 met als belangrijkste auteurs Jan Kalf en Gerard Brom die via hun werk en via de kunstkring De Violier met hem een nauwe band hadden. De monumentenbeschrijvingen zijn bedoeld om zijn kerken te plaatsen op een monumentenlijst en kunnen dus niet anders dan een positief commentaar geven.

Dat de resultaten van deze vier onderzoeken toch kunnen zijn blijkt uit het navolgende.

- De geselecteerde teksten in kranten die geen band hadden met de katholieke kerk, zoals in De Nieuwe Rotterdamse Courant, het Algemeen Handelsblad en De Telegraaf weken niet wezenlijk af van die in hun katholieke concurrenten.

- Bij tijdschriften is de objectiviteit minder makkelijk te onderbouwen omdat de bouwmeester ook plaatsnam in de redactie van bladen die geen katholieke signatuur hadden. Maar na zijn vertrek wijzigde de toon van de aangetroffen teksten niet.
- Een zelfde redenering geldt voor boeken. Na zijn overlijden en tot in 2017 is geen verandering in de waardering zichtbaar, rond de Nieuwe Bavo is die hoogstens nog positiever.
- Omdat inmiddels vrijwel al zijn kerken een plaats op de Rijkslijst of een gemeentelijke lijst hebben gekregen, geven de monumentenbeschrijvingen toch een goed beeld van het overgrote deel van zijn kerkelijk oeuvre.

Uit deze bronnen komt het volgende beeld naar voren van de waardering voor zijn functioneren in de werkvelden architectuur en kunst en de waardering per kerk.

6.1. Functioneren in zijn werkvelden

Joseph Cuypers heeft in belangrijke mate bijgedragen aan de vernieuwing van de katholieke kerkelijke (bouw)kunst. Niet alleen de Nieuwe Bavo wordt daarvoor genoemd, maar ook de kerken die hij in de periode tot het einde van de twintiger jaren ontwierp. Omdat hij met name in de kranten als een vooraanstaand architect wordt gezien, had hij in zijn vakgebied ook gezag. Zijn enorme netwerk, zoals blijkt uit alle bronnen, heeft door korte lijnen aan dat gezag bijgedragen. Daartegenover staan de steeds terugkerende berichten over de architect als twijfelaar en zoeker. Een analyse van zijn ontwerpprocessen kan dat mogelijk bevestigen of ontkrachten.

De bouwmeester moet naast vernieuwer ook een vakman zijn geweest met werk dat de tijd heeft doorstaan. Uit de kwantitatieve analyse blijkt dat vrijwel alle door hem ontworpen kerken nog aanwezig zijn en vaak nog met een groot deel van het oorspronkelijk interieur. Uit de gehanteerde bronnen komen alleen de kerken in Wehe-den Hoorn en Steenberg en als problematisch naar voren, omdat daar de fundering of constructie onvoldoende was voor de ondergrond.

Zijn samenwerking met kunstenaars bij het inrichten van zijn kerken krijgt zowel positief als negatief commentaar. Positief vindt men de ruimte die hij de anderen geeft om binnen zijn kaders het kunstwerk zelf uit te werken, waarvoor de Laurentiuskerk in Dongen het beste voorbeeld is. Negatief wordt die houding geschetst bij de Nieuwe Bavo, waar met name de glazenier Hans Bijvoet door zijn donkere transeptramen de door hem zo gewenste en ook in de commentaren bejubelde lichtwerking heeft verstoord.

Door zijn positie als netwerker, zijn vele publicaties, spreekbeurten, betaalde commissiefuncties en de omvangrijke portefeuille moet de bouwmeester een zeer druk bezet zijn geweest. In het hoofdstuk Lokale Waardering werd al aangegeven hoeveel van zijn portefeuille tegelijkertijd werd uitgevoerd, waarbij de vraag werd gesteld hoe hij dat allemaal aan heeft gekund. Dat richt de aandacht op de stelling van Jos Klijnen in een memoriam in het *R.K. Bouwblad* waarin hij stelt dat de architect op latere leeftijd niet zozeer streed om het bestaan, maar om eer en aanzien, en dat hij daarvoor voldoende bewapend was.¹⁹⁵

Zijn omgang met de Grondbeginselen voor restauraties werd negatief gewaardeerd in een aantal van zijn projecten en bij het beantwoorden van de vraag van een opdrachtgever of het beter de historische kerk uit te breiden of nieuw te bouwen. In de teksten zijn de afwijkingen in restauratieprojecten voldoende onderbouwd, maar zijn over zijn werkwijze bij het beantwoorden van de vraag van opdrachtgevers naar uitbreidingsmogelijkheden of nieuwbouw is geen nader onderzoek te vinden. Eigen onderzoek kan dat bevestigen of ontkrachten.

Gedurende de hele periode komen in de teksten vragen naar voren over de werkrelatie tussen Joseph Cuypers en Jan Stuyt. Geen van de auteurs komt echter op basis van onderzoek tot een antwoord, maar op basis van interpretatie. Daarvoor is nader onderzoek noodzakelijk. Joseph heeft een belangrijke rol gespeeld in kerken die op zijn vader naam staan: de Jozefkathedraal in

Groningen, de Dominicuskerk in Amsterdam, de Vituskerk in Hilversum en de Petruskerk in Oisterwijk.

6.2. Waardering per kerk

In de waarderingen per kerk vallen de vele gunstige teksten op voor de aspecten vernieuwing, ruimtelijk ontwerp en ruimtelijke inpassing. Om een indruk te geven van de aard van de daarbij gebruikte termen zijn hieronder veel voorkomende uitdrukkingen weergegeven. Slechts twee kerken ondervonden een negatieve waardering, de Gummaruskerk in Steenbergen en de Obrechtkerk in Amsterdam. De geschiedenis heeft dat negatieve oordeel niet bevestigd. De eerste is al in 1976 op de Rijksmonumentenlijst geplaatst en de tweede in 1992.

Ruimtelijk ontwerp

Bij de beoordeling van het ontwerp zijn veel voorkomende termen 'harmonie' en 'fraaie verhoudingen', 'soberheid' 'waardige eenvoud' versus 'grootscheepse allure', 'voornaam en plechtig', 'werking van lijnen', 'originaliteit gebaseerd op het verleden' en 'samenhang tussen interieur en exterieur'. Er werden minder opmerkingen gemaakt over grondplan, materiaalgebruik en constructie. De esthetiek heeft de hoofdrol.

Vernieuwing

Het overgrote deel van de meer uitgebreide beschrijvingen bevatten teksten over vernieuwing.. Men gebruikte daarvoor termen als 'de nieuwe geest', 'een flinke poging het vraagstuk van de moderne kerkenbouw op te lossen', 'met de tijdgeest meegaan' of 'Er is iets nieuws'.

Ruimtelijke inpassing

Hiervoor is een woordkeus aangetroffen als 'harmonie met de landelijke omgeving', 'past wonderwel bij de omgeving' en 'blijkt zij daar al het bekoorlijke te bezitten, dat aan de argelooze, oude dorpskerkjes eigen pleegt te zijn'.

GEBRUIKTE LITERATUUR

- Auteur divers, *Nederland bouwt in baksteen*, Rotterdam, 1940
- Auteurs divers, *Honderd jaar religieuze kunst in Nederland, 1853-1953*, Utrecht 1953
- Auteur niet vermeld, *Gids voor Beverwijk*, 1931
- Auteur niet vermeld, *Gids voor Bergen op Zoom en omstreken*, 1930
- Auteurs divers, *Voorlopige lijst der Nederlandse Monumenten van geschiedenis en kunst, 1917 +*
- Auteur niet vermeld, *Gids voor Bussum en Naarden*, ca 1900
- Auteur divers, *Architectuur en stedenbouw 1850-1940*, 16 delen, Zwolle, 1992-1994
- Bank, Jan (redactie), *Plaatsen van herinnering, Nederland in de negentiende eeuw*, Amsterdam, 2006
- Bank, Jan en Buren, Maarten van, *Hoogtij van burgerlijke cultuur*, 2000
- Beijk, Joh. W.; *De nieuwe Sint Bavo*, Haarlem 1948
- Bekkers, T.M.P.; en Meijnsing, C.N.J., *De kathedraal van Haarlem*, Haarlem, 1923,
- Beyer, Marc de (redactie) en anderen, *Kerkinterieurs in Nederland*, 2016
- Blaauw, Sible de en Werff, Egbert van der, *Een teken in de stad*, Groningen 1990
- Brom, Gerard, *Herleving van de kerkelijke kunst in katholiek Nederland*, Leiden 1933
- Brom, Gerard, *Romantiek en katholicisme*, deel 1, 1926
- Brouwers, A, *Geschiedenis der katholieke kerk*, 1924
- Brugmans, H. e.a., *Geschiedenis van Nederland, 1937-1938*
- Buch, Joseph, *Een eeuw Nederlandse architectuur 1880-1990*, 1993.
- Cleerdin, Vincent, *'s-Hertogenbosch*, 1922
- Constantinus, P, *Liturgie en kerkbouw*, 1939
- Crutzen, Frans, *Cuypers en Stuyt in Klimmen*, Klimmen-Ransdaal 2015.
- Denslagen, W.F., *Omstreden herstel*, Den Haag 1987
- Dokkum, J.D.C. van, *Het Gooi*, 1921
- Erftemeijer, Antoon; Looyenga, Arjen en Roon, Marike van, *Getooid als een bruid*, Haarlem 1997
- Evers, Henri, *De architectuur in haren hoofdtijdperken*, deel 2, 1911
- Fanelli, Giovanni, *Moderne architectuur in Nederland*, Den Haag 1978
- Gaal, Frans van; Leeuwen, Wies van; Oeffelt, Theo van, *Jan Stuyt*, Den Bosch 2017
- Gildeboek, *Jubileumbundel Ars Sacra*, 1934
- Godefroy, *Geschiedenis van de bouwkunst in Nederland*, 1920
- Goudeau, Jeroen en Linden, Agnes van der (redactie), *Jan Stuyt*, Nijmegen 2011
- Gugel, E., *Geschiedenis van de bouwstijlen in de hoofdtijdperken der architectuur, 1915-1918*
- Heijden, Rob (redactie), *De basiliek van Meerssen*, ca. 2018

Heijer, Johannus (kloosternaam Marculphus), *St Marcoen in de Zuidelijke Nederlanden*, 1927

Hellenberg Hubar, Bernadette van, *De nieuwe Bavo te Haarlem*, Zwolle 2016

Hellenberg Hubar, Bernadette van, *De genade van de steiger*, Zutphen, 2013

Ibelings, Hans, *Nederlandse architectuur van de 20ste eeuw*, 2003

Houwink, Roel, *Onze spiegel der schoonheid*, 1932, Nederlandse Protestantenvbond

Jaarboek Monumentenzorg, 1990-2004

Jong, J. de, *Handboek der kerkgeschiedenis*, 1937

Kalf, J., *Katholieke Kerken in Nederland*, Amsterdam, rond 1910-1914

Kolman, Chris en Kooy, Ben, *Monumenten in Nederland*, 1996

Kuile, E.H. ter, *Kunstreisboek voor Nederland*, 1960

Leeuwen, A.J.C. van, *De maakbaarheid van het verleden*, Zwolle, 1995

Leeuwen, A.J.C., *Pierre Cuypers architect 1827-1921*, Zwolle, 2007

Leeuwen, A.J.C., *Pierre Cuypers*, Zwolle, 2015 [Kleine Cuypers]

Leeuwen, A.J.C., *De 100 mooiste kerken van Noord-Brabant*, Zwolle, 2012

Loeff, J.A. *Het Katholiek Nederland 1813-1913*, 1913

Looijenga, A.J., *De Utrechtse School in de neogotiek*, Amsterdam, 1991

Loosjes, Adriaan, *Noord-Brabant en Limburg in beeld*, 1927

Loosjes, Adriaan, *Noord-Holland in beeld*, 1926

Loosjes, Adriaan en Brugmans, Hajo, *Amsterdam in beeld*, 1926

Loosjes, Adriaan, *Kerken en godshuizen (serie) 1925 e.v.*

Meuleman, Clemens en Engel, Jan, *Hedendaagsche religieuze kunst*, 1936

Mertens, Piet (redactie), *Sint Pancratius in het hart van Heerlen*, 2010

Peet, Corjan van en Steenmeijer, Guido, *De rijkbouwmeesters*, Rotterdam, 1995

Pey, Ineke, *Herstel in Nieuwe Luister*, Nijmegen 1993

Rogier, L.J. en Rooy, N. de, *In vrijheid herboren, katholiek Nederland 1853-1953*, Den Haag, 1953

Rosenberg H.P.R. , *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*, Den Haag 1972

Roy van Zuydewijn, H.J.F. de, *Amsterdamse bouwkunst 1815-1940*, ca 1980

Roy van Zuydewijn, Noortje de, *Monumentenreisboek van Nederland*, 1990-1991, delen Noord- en Zuid-Holland en Zeeland, Noord-Brabant en Limburg

Wattjes, J, *Nieuw-Nederlandsche bouwkunst*, 1927

Weissman, A.W., *Architecture and art-handicraft in the Netherlands*, 1915

Werff, E.O., van der en Hilhorst, A., *Van volkskerk tot kathedraal*, Groningen 2012

-
- ¹ Informatie over verspreidingsgebied, geschiedenis en signatuur van kranten afkomstig van [www.wikipedia.nl/Lijst van kranten in Nederland](http://www.wikipedia.nl/Lijst_van_kranten_in_Nederland), geraadpleegd op 14-6-2020.
- ² *Bataviaasch Nieuwsblad* 4-12-1912, p. 1.
- ³ *Limburger Koerier*, 7-8-1917, p. 3.
- ⁴ *De Maasbode*, 14-3-1906, p. 2.
- ⁵ *De Maasbode*, 19-7-1926, p.3.
- ⁶ *Limburger Koerier*, 3-11-1926, p. 2.
- ⁷ *De Tijd*, 17-2-1914, ongenummerde rubriek kunst en letteren.
- ⁸ *De Tijd*, 23-11-1928, p.1.
- ⁹ *De Tijd*, 28-7-1930, ongenummerde bijlage over de Nieuwe Bavo.
- ¹⁰ *Limburger Koerier*, 24-8-1932, p. 1.
- ¹¹ *De Tijd*, 31-5-1939, p. 5.
- ¹² *Dagblad van Noord-Brabant*, 24-4-1905, p. 2.
- ¹³ *Algemeen Handelsblad*, 21-10-1924, p. 1.
- ¹⁴ *Haagsche Courant*, 12-1-1920, vierde blad.
- ¹⁵ *Het Vaderland*, 2-10-1907, p.10.
- ¹⁶ *De Maasbode*, 8-4-1925, derde blad.
- ¹⁷ *De Tijd*, 4-5-1923, pagina's niet genummerd.
- ¹⁸ *De Tijd*, 11-2-1911, pagina's niet genummerd.
- ¹⁹ W.F. Denslagen, *Omstreden herstel*, Den Haag, 1987, p. 172.
- ²⁰ Gert van Kleef, *De OLV-Hemelvaart verdient de monumentenstatus*, Heerlijkheden, tijdschrift over de geschiedenis van Heemstede en Bennebroek, p. 4.
- ²¹ Wies van Leeuwen, *De 100 mooiste kerken van Noord-Brabant*, Zwolle, 2012, p. 198.
- ²² Frans van Gaal, Wies van Leeuwen en Theo Oeffelt, *Jan Stuyt, architect en netwerker tijdens het rijke roomse leven, 's-Hertogenbosch*, 2017, p. 51.
- ²³ *De Telegraaf*, 27-10-1917, tweede blad.
- ²⁴ Gerard Brom, *Herleving van de kerkelijke kunst in Katholiek Nederland*, Leiden, 1933, p.418.
- ²⁵ *De Tijd*, 6-12-1910, Kunst en letteren, pagina's niet genummerd..
- ²⁶ *De Maasbode*, 20-10-1910, Amsterdams nieuws, pagina's niet genummerd.
- ²⁷ *De Maasbode* 8-9-1914, Letteren en kunst, pagina's niet genummerd.
- ²⁸ Voor opdracht: Antoon Erfemeijer, Arjen Looyenga en Marike van Roon, *Getooid als een bruid*, Haarlem 1997 en voor laatste steen: *De Tijd*, 23-11-1928, Kunst en letteren, pagina's niet genummerd.
- ²⁹ Antoon Erfemeijer, Arjen Looyenga, Marike van Roon, *Getooid als een bruid*, Haarlem, 1997, p. 94-95.
- ³⁰ *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 6-6-1895, p.1.
- ³¹ *De Maasbode*, 22-8-1899, Binnenland, pagina's niet genummerd.
- ³² *De Telegraaf*, 7-8-1918, eerste blad.
- ³³ Th.M.P. Bekkers en C.N.J. Meijnsing, *De kathedraal van Haarlem*, Nijmegen, 1923 en Bernadette van Hellenberg Hubar, *De Nieuwe Bavo*, Zwolle, 2016. Bericht over Bekkers in *Leidsche Courant*, 1-10-1962.
- ³⁴ *De Maasbode* van 1-5-1938, derde blad.
- ³⁵ *De Tijd*, 11-5-1928, Kunst en letteren, pagina's niet genummerd.
- ³⁶ Jos. Cuypers, Jan Stuyt & Xavier Smits, *De nieuwe St. Jacob te 's-Hertogenbosch, constructie beschreven door de bouwmeesters Jos. Cuypers en Jan Stuyt, symboliek door Xav. Smits*, 's-Hertogenbosch, 1907.
- ³⁷ *De Tijd*, 28-12-1907, Kunst en letteren, pagina's niet genummerd.
- ³⁸ *Het Vaderland*, 27-8-1908, tweede avondblad.
- ³⁹ *De Tijd*, 6-8-1931, Kunst en letteren, pagina's niet genummerd.
- ⁴⁰ *De Maasbode*, 6-10-1904, Kerknieuws, pagina's niet genummerd .
- ⁴¹ *De Maasbode*, 17-1-1921, p.1.
- ⁴² *De Tijd*, 29-12-1906, Kunst en letteren, pagina's niet genummerd.
- ⁴³ Joseph Cuypers, *Dre kerken van Kropholler, Bouwkundig Weekblad*, 1919, jrg. 40, nr. 47, p. 160-162.
- ⁴⁴ A.J. Looyenga, *De Utrechtse School in de neogotiek, de voorgeschiedenis en het Sint Bernulphusgilde*, 34-352 en *Het gildeboek, feestuitgave van het Sint Bernulphusgilde*, tweede jaargang, 1919, afleveringen II en IV, p. 114-119.
- ⁴⁵ *Klei*, 1-1-1909, p.1 en *Klei* 1-7-1943, p.1.
- ⁴⁶ *Opgang*: eerste en laatste nummer in Delpher en Van Eerenbeemt: Stadsarchief Amsterdam, 30600, Inventaris van het Archief van Herman van den Eerenbeemt.
- ⁴⁷ <https://rkd.nl/nl/explore/library/400003060>, geraadpleegd op 17-7-2020.
- ⁴⁸ https://nl.wikipedia.org/wiki/Algemeen_Kristelijk_Kunstenaarsverbond, geraadpleegd op 17-7-2020.
- ⁴⁹ Over Joseph Cuypers voorzitter De Violier: *De Tijd*, 17-5-1927, rede Eduard Brom bij de Dr. Cuypersherdenking in het Rijkmuseum door De Violier, p.6-7.
- ⁵⁰ A. Siebers, Dr. Cuypers+, *De Beiaard*, jrg. 6, 1921, p. 245.
- ⁵¹ Auteur niet vermeld, Huldiging Van Architect Jos. Th. Cuypers, *Het gildeboek*, jrg. 14, 1931-1932, nr. 3, p. 91-92.
- ⁵² B.T. Boeyinga, Nationale Bouwkunsttentoonstelling 1898-1923. *De socialistische gids*, jrg. 8, 1923, nr. 11, p. 1032-1033.
- ⁵³ Jan van Dongen jr., Ingezonden, *R.K. Bouwblad*, 18-6-1931, p. 376.
- ⁵⁴ Jan Kalf, De bouwmeester Joseph Cuypers, *Elsevier 's*, jrg 18, 1908, p. 371.
- ⁵⁵ 'J.E.B', Joseph Cuypers in „De Violier" (18 december 1923), *Het gildeboek*, jrg. 6, 1924, nr.5-6, p. 198.
- ⁵⁶ Huib Luns, Beschouwingen over schilderkunst in kerken, *De Beiaard*, jrg.10, 1925, p. 276.
- ⁵⁷ Kees van Moorsel, Het kenmerk, *R.K. Bouwblad*, 24-10-1929, p. 71-74, voordracht van Joseph Cuypers in *Van bouwen en sieren*, 1930, jrg. 1, nr. 12. De brochure waar Van Moorsel naar verwijst is A.J. Kropholler en C.M. v. Moorsel, *Gedachten over kerkbouw*, 't Kasteel van Aemstel, Amsterdam, 1925.
- ⁵⁸ Joan Colette, Bij Jos. Cuypers' Verjaardag, *R.K. Bouwblad*, 25-6-1936, p. 369-372.
- ⁵⁹ Jos Klijnen, Herinneringen aan Joseph Cuypers, *Katholiek Bouwblad*, jaargang XVI, nr. 11, 5 maart 1949, p. 121-127

- ⁶⁰ Huib Hoste, Kerkelijke bouwkunst, *Het gildeboek*, jrg. 2, 1919, nr. 3-4, p. 118.
- ⁶¹ J.L.M. Lauweriks, De nieuwe hollandsche architectuur. *Klei*, jrg. 1, 1907, nr. 19, p. 290-291.
- ⁶² Jan Kalf, *Elsevier's*, pp. 361 en 368.
- ⁶³ Auteur niet vermeld, Revue der tijdschriften, *Hollandsche Revue*, jrg. 13, 1908, nr. p. 339-340.
- ⁶⁴ Auteur niet vermeld, Huldiging Van Architect Jos. Th. Cuypers, *Het gildeboek*, jrg. 14, 1931-1932, nr. 3, p. 91-92.
- ⁶⁵ Jan van Dongen jr., Nieuwe uitgaven, *R.K. Bouwblad*, 1935, jrg. 7, nr. 4, p. 63, het genoemde artikel staat in *Die Christliche Kunst*, nr. 10, Juli 1935.
- ⁶⁶ Jan Kalf, *Elsevier's*, p. 370.
- ⁶⁷ Auteur niet vermeld, Huldiging Van Architect Jos. Th. Cuypers, *Het gildeboek*, jrg. 14, 1931-1932, p. 91-92.
- ⁶⁸ Auteur niet vermeld, Jos. Th. Cuypers 85 jaar de bouwer van de St. Bavo, *De Stem van Nederland, voorheen Londensch Vrij Nederland*, jrg. 6, 1946, nr. 7, p. 22.
- ⁶⁹ Auteur niet vermeld, Katholiek Nieuws, Nederlandse kunst in Rome, *Javapost*, jrg 5, nr.27, 6-7-1917, p. 415.
- ⁷⁰ Bouwdossier parochie OLV Hemelvaart in Heemstede en Cuypersarchief HNI, g 754, ongedateerde brief aan Mgr. A.J. Callier.
- ⁷¹ Ad. Welters, secretaris van Het gilde, Mededeelingen van het Gilde, *Het gildeboek*, jrg. 14, 1931-1932, nr. 1-2, p. 45-46.
- ⁷² Auteur niet vermeld, Huldiging Van Architect Jos. Th. Cuypers, *Het gildeboek*, jrg. 14, 1931-1932, nr. 3, p. 91-92.
- ⁷³ Redactie, Ir. J.Th.J. Cuypers, *R.K. Bouwblad*, 18-6-1931, p. 369.
- ⁷⁴ Jos Klijnen, Ir. J.Th.J. Cuypers C en Bl, *Bouwkundig Weekblad Architectura*, 6-6-1931, 209-211
- ⁷⁵ Jos Klijnen, Ir. J.Th.J. Cuypers C en Bl, *Bouwkundig Weekblad Architectura*, 6-6-1931, 209-211
- ⁷⁶ Joan Colette, Bij Jos Cuypers' verjaardag, *R.K. Bouwblad*, 25-6-1936, p. 369-372.
- ⁷⁷ J.P. Mieras, Ir. J.Th.J. Cuypers 80 jaar, *Bouwkundig Weekblad Architectura*, 7-6-1941, p.193.
- ⁷⁸ J.P. Mieras, In memoriam Ir. J.Th.J. Cuypers, *Bouwkundig Weekblad*, 18-1-1949, p. 29-30.
- ⁷⁹ Martha, Ons eigen land Haarlem, *De blijde wereld*, jrg 4, 1928, nr. 50, p.398.
- ⁸⁰ Auteur niet vermeld, Jos. Th. Cuypers bouwer van de St. Bavo, , *De Stem van Nederland, voorheen Londensch Vrij Nederland*, jrg. 6, 1946, nr. 7, p. 22.
- ⁸¹ Jan Kalf, *Elsevier's* p. 372.
- ⁸² Pierre Cuypers jr., Kathedrale kerk van St. Bavo te Haarlem, *Opgang*, jrg. 2, 1922, nr. 79, p. 1027-1030.
- ⁸³ A. de Cuyper, Gedachten over modernen kerkbouw, *R.K. tijdschrift voor school, kerk en armenwezen*, 1933-1934, nr. 22. p. 513-515.
- ⁸⁴ Auteur niet vermeld, Berichten en varia, *Het gildeboek*, jrg. 5, 1923, nr. 5, p.190.
- ⁸⁵ Joan Colette, Decoratieve schildering In de St. Laurentiuskerk te Dongen, *Het gildeboek*, jrg. 6, 1923, nr. 2-3, p. 54-62.
- ⁸⁶ Pierre Cuypers jr. Beschildering van het Koor te Dongen door Joan Collette, *Opgang*, jrg. 3, 1923, nr. 121, p. 572-574.
- ⁸⁷ H.P. Berlage, tekening, *Opgang*, jrg 1, 1921, nr. 33, p. 813.
- ⁸⁸ Vriendelijk mededeling Maud Vink te Amsterdam.
- ⁸⁹ B. van Aemstel, De nieuwe kerk van den Allerheiligsten Rozenkrans te Amsterdam. *De Rozenkrans*, jrg. 26, 1904, afl. 7, p. 207-209.
- ⁹⁰ L. van Geur, De nieuwe Rozenkrans-kerk, *De kunst*, jrg. 13, 1910, nr. 147, p. (ongenummerd) 6.
- ⁹¹ Auteur niet vermeld, Binnenland, *Nederlandsche Katholieke stemmen*, jrg. 12, 1890, nr. 17, p. (ongenummerd) 2/4.
- ⁹² Jan Kalf, *Elsevier's*, p. 365.
- ⁹³ Jan Kalf, *Elsevier's*, p. 368.
- ⁹⁴ L. J. C. van Gorkom, Gildereis 1917, *Het gildeboek*, jrg. 1, 1918, nr. 2, p. 28-39.
- ⁹⁵ L. J. C. van Gorkom, Gildereis 1917, *Het gildeboek*, jrg. 1, 1918, nr. 2, p. 28-39
- ⁹⁶ Eduard Cuypers, Munsterkerk en omgeving t e Roermond, *Het huis oud en nieuw*, jrg 16, 1919-1926, nr. 1, p. 309-331.
- ⁹⁷ Gemeentearchief Roermond, het in 1918 door Pierre Cuypers 21-8-1918 aan de minister va oorlog toegezonden plan voor de omgeving van de Munsterkerk.
- ⁹⁸ Eduard Cuypers, Munsterkerk en omgeving t e Roermond, *Het huis oud en nieuw*, jrg 16, 1919-1926, nr. 1, p. 309-331.
- ⁹⁹ Auteur niet vermeld, Nederland, artikel uit de Tijd, *Javapost*, jrg 21, 1923, nr. 40, p. 486.
- ¹⁰⁰ Auteur niet vermeld, Binnenland, *Nederlandsche Katholieke stemmen*, jrg. 21, 1899, nr.24, p. (ongenummerd) 3/4.
- ¹⁰¹ H. Hogeland, De orde der H. Birgitta, *De katholieke missiën*, jrg 54, 1928, p.170.
- ¹⁰² Jan Kalf, De kerk van Oldenzaal, *Het huis oud en nieuw*, jaargang 6, 1908, p. 338-349.
- ¹⁰³ Jan Kalf, *Elsevier's*, p. 370.
- ¹⁰⁴ Giovanni Fanelli, *Moderne Architectuur in Nederland*, Den Haag, 1978, p. 50
- ¹⁰⁵ Chris Kolman en anderen, *Monumenten in Nederland, 1996-2006*.
- ¹⁰⁶ Henri Evers, *De architectuur in hare hoofdtijdperken*, deel 2, 1911, p. 591-594.
- ¹⁰⁷ J. Loeff, *Het Katholiek Nederland 1813-1913*, deel 1, 1913, p.
- ¹⁰⁸ Roel Houwink, *Onze spiegel der schoonheid*, 1932, p.
- ¹⁰⁹ J. de Jong, *Handboek der kerkgeschiedenis*, 1937, p. 165.
- ¹¹⁰ H.M. Kraayvanger, *Nederland bouwt in baksteen*, Rotterdam 1940, p. XI.
- ¹¹¹ Anton Siebers en Jan Engelman, *Honderd jaar religieuze kunst in Nederland, 1853-1953*, Utrecht 1953, p.23, 24 en 36.
- ¹¹² H.P.R. Rosenberg, *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*, Den Haag 1972, p. 80.
- ¹¹³ Buch, Joseph, *Een eeuw Nederlandse architectuur 1880-1990*, 1993, p. 27.
- ¹¹⁴ Ibidem, p. 266-267.
- ¹¹⁵ Antoon Erftemeijer, Arjen Looyenga en Marike van Roon, *Getooid als een bruid*, Haarlem 1997, p. 114-120.
- ¹¹⁶ Bernadette van Hellenberg Hubar, *De Genade van de steiger*, Zutphen 2013, p. 47, 181.
- ¹¹⁷ Bernadette van Hellenberg Hubar, *De Nieuwe Bavo te Haarlem*, Zwolle, 2016, p. 278.
- ¹¹⁸ *Voorlopige lijst der Nederlandse Monumenten van geschiedenis en kunst*, deel Drenthe, p.3, deel Zuid-Holland, p. V. deel Gelderland, p. V.
- ¹¹⁹ Jan Kalf, *Katholieke Kerken in Nederland*, Amsterdam, rond 1910-1914, p. 105, 112.
- ¹²⁰ *Jaarboek Monumentenzorg* 1991, p. 12.
- ¹²¹ *Jaarboek Monumentenzorg* 1994, p. 82.
- ¹²² Wies van Leeuwen, *De maakbaarheid van het verleden*, Zwolle 1995, 188, 191.
- ¹²³ Sible de Blaauw en Egbert van der Werff, *Een teken in de stad*, Groningen 1990, p. 51.

- ¹²⁴ Ibidem, p. 266.
- ¹²⁵ Jan Bank, *Plaatsen van herinnering*, Nederland in de negentiende eeuw, Amsterdam, 2006, p. 481.
- ¹²⁶ Gerard Brom, *Herleving van de kerkelijke kunst in katholiek Nederland*, Leiden 1933, p. 333.
- ¹²⁷ Frans Crutzen, *Cuypers en Stuyt in Klimmen*, Klimmen-Ransdaal 2015, p.109.
- ¹²⁸ J. Loeff, *Het Katholiek Nederland 1813-1913*, 1913, deel I, p. 367, deel II, p. 136-137.
- ¹²⁹ Bernadette van Hellenberg Hubar, *De nieuwe Bavo te Haarlem*, Zwolle 2016, p. II, 16, 22, 24, 96, 140, 268, 276, 287.
- ¹³⁰ Frans van Gaal, Wies van Leeuwen en Theo van Oeffelt, Wies van; Oeffelt, Theo van, *Jan Stuyt Architect en netwerker tijdens het rijke roomse leven*, Den Bosch 2017, p. 46 en 49-56.
- ¹³¹ Arjen Looijenga, *De Utrechtse School in de neogotiek*, Amsterdam, 1991, p. 299-300.
- ¹³² Ineke Pey, *Herstel in Nieuwe Luister*, Nijmegen 1993, p. 54, 70-71, 178-180, 378-390, 430.
- ¹³³ E. Gugel, *Geschiedenis van de bouwstijlen in de hoofdtijdperken der architectuur*, 1915-1918, p. 870.
- ¹³⁴ Jan Godefroy, *Geschiedenis van de bouwkunst in Nederland*, 1920, p. 213.
- ¹³⁵ T.M.P. Bekkers en C.N.J. Meijning, *De kathedraal van Haarlem*, Haarlem, 1923, p. 3, 40-41, 124.
- ¹³⁶ Gerard Brom, p. 348-355.
- ¹³⁷ H. Brugmans e.a. *Geschiedenis van Nederland*, 1937-1938, p.36.
- ¹³⁸ Clemens Meuleman en Jan Engelman, *Hedendaagsche religieuze kunst*, 1936, p.10.
- ¹³⁹ Jan Engelman, *Honderd jaar religieuze kunst*, p. 36.
- ¹⁴⁰ Antoon Erfteijer, Arjen Looyenga en Marike van Roon, *Getoooid als een bruid*, Haarlem 1997.
- ¹⁴¹ Jan Bank en Maarten van Buren, *Hoogtij van de burgerlijke cultuur*, 2000, p.379.
- ¹⁴² Marc de Beyer, (redactie) en anderen, *Kerkinterieurs in Nederland*, 2016, p.30.
- ¹⁴³ Ibidem, p.335-337.
- ¹⁴⁴ *De nieuwe Bavo*, p. 38.
- ¹⁴⁵ Ibidem, p. 109.
- ¹⁴⁶ *Gids voor Beverwijk*, 1930, geen paginanummers.
- ¹⁴⁷ *Gids voor Bussum en Naarden*, ca 1930, p. 14.
- ¹⁴⁸ Margriet Panman en Jans Possel, *Architectuur en stedenbouw in Friesland 1850-1940*, 1992, p. 127.
- ¹⁴⁹ Joost Michels, *Architectuur en stedenbouw in Noord-Brabant 1850-1940*, 1993, p.126.
- ¹⁵⁰ Ernst van der Kleij, *Architectuur en stedenbouw in Noord-Holland 1850-1940*, 1993, p. 110.
- ¹⁵¹ Botine Koopmans, *Architectuur en stedenbouw 1850-1940*, 1994, p. 138.
- ¹⁵² Marc de Beyer, (redactie) en anderen, *Kerkinterieurs in Nederland*, 2016, p.317.
- ¹⁵³ Vincent Cleerdin, *'s-Hertogenbosch*, 1922, p.76-77.
- ¹⁵⁴ Loosjes, Adriaan, *Noord-Brabant en Limburg in beeld*, 1927, p. 54.
- ¹⁵⁵ Jan Kalf, *Katholieke Kerken* p. 51.
- ¹⁵⁶ J.D.C. van Dokkum, *Het Gooi*, 1921, 130-136.
- ¹⁵⁷ Rob Heijden (redactie), *De basiliek van Meerssen*, ca. 2018.
- ¹⁵⁸ Johannes Heijer (kloosternaam Marculphus), *St Marcoen in de Zuidelijke Nederlanden*, 1927, p. 25.
- ¹⁵⁹ Bernadette van Hellenberg Hubar, *De genade van de steiger*, Zutphen, 2013, p. 234.
- ¹⁶⁰ Jan Kalf, *Katholieke Kerken* p. 296.
- ¹⁶¹ Jan Kalf, *Katholieke Kerken*, p. 339.
- ¹⁶² Jan Kalf, *Katholieke Kerken*, p. 487.
- ¹⁶³ Noortje de Roy van Zuydewijn, *Monumentenreisboek van Nederland*, 1990-1991, deel Zeeland, Noord-Brabant en Limburg, p. 103.
- ¹⁶⁴ Jan Kalf, p. 496.
- ¹⁶⁵ Rogier, L.J. en Rooy, N. de, *In vrijheid herboren, katholiek Nederland 1853-1953*, p. 601.
- ¹⁶⁶ Respectievelijk in de delen *Zuid-Holland*, p. 16, *Gelderland*, p. 101, *Limburg*, p. 314 en *Noord-Brabant*, p. 90.
- ¹⁶⁷ *Gids voor Beverwijk*, 1931, geen paginanummers.
- ¹⁶⁸ Joost Michels *Architectuur en Stedebouw 1850-1940 in Noord-Brabant*, 1993, p.126.
- ¹⁶⁹ Jan Kalf, *Katholieke Kerken*, p. 51.
- ¹⁷⁰ Jan Kalf, *Katholieke Kerken*, p. 339.
- ¹⁷¹ Jan Kalf, *Katholieke Kerken*, p. 487.
- ¹⁷² *Gids voor Beverwijk*, 1931, geen paginanummers.
- ¹⁷³ Ernst van de Kleij, *Architectuur en stedebouw 1850-1940*, 1993, p.110.
- ¹⁷⁴ Botine Koopmans, *Architectuur en stedenbouw 1850-1940*, 1994, p. 138.
- ¹⁷⁵ Bernadette van Hellenberg Hubar, *De genade van de steiger*, Zutphen, 2013, p. 234.
- ¹⁷⁶ Jan Kalf, *Katholieke Kerken*, p. 496
- ¹⁷⁷ Pim Brinkman, *De monumentenlijst, van Voorloopige Lijst tot relationele databank, Jaarboek Monumentenzorg 1997*. In dienst van het erfgoed. Zwolle, Zeist 1997, p. 112-117
- ¹⁷⁸ Pim Brinkman, p. 112-117
- ¹⁷⁹ Pim Brinkman, p. 112-117
- ¹⁸⁰ Pim Brinkman, p. 121- 122.
- ¹⁸¹ Marieke Kuipers, *Erkend als monument. Nieuwe beschermingsthema's in de monumentenzorg*, Jaarboek Monumentenzorg 1997. In dienst van het erfgoed. Zwolle, Zeist 1997, p. 139-140.
- ¹⁸² *Beleidsregels aanwijzing beschermde monumenten op verzoek*, Staatscourant 24 februari 2000, nr. 39, p. 19.
- ¹⁸³ Vriendelijke mededeling Wies van Leeuwen 27-8-2020
- ¹⁸⁴ Wies van Leeuwen, *Bij twijfel doorfietsen, Van monumenteninventarisatie tot monumentenselectie in Noord-Brabant 1979-2001*, Brabants Heem 53 (2001), 113-129.
- ¹⁸⁵ Vriendelijke mededeling Jenny Bierenbroodspot 29-8-2020
- ¹⁸⁶ Vriendelijke mededeling prof.dr. Vladimir Stissi 30-8-2020
- ¹⁸⁷ De kerken Onze Lieve Vrouwe Hemelvaart in Heemstede en Onze Lieve Vrouw Ten Hemelopneming in Renkum
- ¹⁸⁸ Vriendelijke mededeling met diverse overzichten van Leo Dubbelaar, actief voor het behoud van gebouwd erfgoed bij Heemschut en het Cuypersgenootschap.
- ¹⁸⁹ Vriendelijke mededeling Wies van Leeuwen, 27-8-2020.

¹⁹⁰ Bij de gemeentelijke monumenten is ook de Onze Lieve Vrouw Hemelvaartkerk in Heemstede meegenomen, omdat de monumentencommissie al positief aan hun gemeentebesturen heeft geadviseerd. De ervaring leert dat een dergelijke advies in het besluitvormingstraject bij de gemeente, of na afwijzing in het juridisch vervolgtraject, altijd tot plaatsing leidt.

¹⁹¹ Pierre Cuypers: Wies van Leeuwen, *Pierre Cuypers architect 1827-1921*, Zwolle, 2007, p. 268. Auteur telt 90 ontwerpen voor kerken en 23 voor kapellen, maar geeft niet aan hoeveel daarvan zijn gerealiseerd. Jan Stuyt: Agnes van der Linden en Jeroen Goudeau (red), *Jan Stuyt een begenadigd en dienend architect*, Nijmegen 2011, p. 20. Nicolaas Molenaar: Peter Karstkarel, Rienk Terpstra en Ab Warffemius, *Nicolaas Molenaar*, telling uit het oeuvre-overzicht.

¹⁹² Sible de Blaauw, *Kerkbouwer als professie in de eerste decennia van de twintigste eeuw*, Desipientia, jrg 8, nr. 1, p.8-16

¹⁹³ Jan van der Vaart, *Hendrik Willem Valk*, Rotterdam 2007 en Axel Derks, Jan-Jaap Kuyt en Juliette Roding, *A.J. Kropholler*, Rotterdam 2002, tellingen uit de oeuvre-overzichten.

¹⁹⁴ www.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_bouwwerken_van_Wolter_te_Riele en *Monumenten in Nederland*, deel Flevoland met een cumulatief register van vermeldingen voor alle delen, onder meer van de aangetroffen architecten, Den Haag, 2006, p.238.

¹⁹⁵ Jos Klijnen, In memoriam, *R.K. Bouwblad - Katholiek Bouwblad*, jaargang XVI, nr. 11, 5 maart 1949, p. 121-127